
CSÁSZÁRTÖLTÉS 1.

Császártöltés – Helytörténeti kiadványsorozat

Szerkeszti a Szerkesztőbizottság:

Bánáti István

Bolvári Csaba

Knipl István

Wicker Erika

A kötet szerkesztője:

WICKER ERIKA

Tördelés, tipográfia, könyv látványterve:

Wicker Erika

Nyomdai előkészítés:

ZéPé Design

Borítóterv:

Wicker Erika, Zalatnai Pál

Rajzok, térképek:

Knipl István, Janzsó Marianna

Fényképek:

Knipl István, Wicker Erika

ISBN 978-963-12-3646-0

Kiadja Császártöltés Község Önkormányzata

Felelős kiadó: Takácsné Stalter Judit polgármester

Borító:

Kleine Charte des Königreiches Ungarn [B IX a 528/1a]. A Magyar Királyság részletes térképe 1785-ben, az I. katonai felmérés alapján. Forrás: Hadtörténeti Intézet és Múzeum •

B IX a politikai, közigazgatási térképek (XVI. századtól 1918-ig)

Az eredeti térkép a bécsi National Bibliothec gyűjteményében van.

CSÁSZÁRTÖLTÉS 1.

CSÁSZÁRTÖLTÉS 1.

A CSÁSZÁRTÖLTÉSI HATÁR
TÖRTÉNETE
A KEZDETEKTŐL
A FALU ALAPÍTÁSÁIG

Császártöltés
2015

TARTALOM

Köszöntő (<i>Takácsné Stalter Judit</i>)	7
Császártöltés határának természeti jellemzői (<i>Knipl István</i>)	9
Régészeti lelőhelyek a császártöltési határban a kezdetektől a kora újkorig (<i>Knipl István – Wicker Erika</i>)	17
Határnevek üzenete I. Egykor volt középkori falvak a mai császártöltési határban: Csalaegyház és Morcs (<i>Wicker Erika – Knipl István</i>)	49
Határnevek üzenete II. Egykor volt középkori falvak a mai császártöltési határ közvetlen környékén: Csákányfő, Polgárdi, Kéles és Illancs, Hajós- és Orbágyszentgyörgy, Zádor (<i>Wicker Erika – Knipl István</i>)	62
Schweibert Miklós, a község benépesítője (<i>Bánáti Miklós</i>)	75
Császártöltés telepítő kontraktusa (<i>Bárth János</i>)	79
Függelék: Császártöltés helység Patachich Gábor kalocsai érsek által adott telepítő kontraktusa	
A falu neve (<i>Wicker Erika – Knipl István</i>)	90
Császártöltés alapítása regényesen elbeszélve (<i>Bánáti Miklós</i>)	100
Császártöltés, a fiatal település (<i>Wicker Erika – Knipl István</i>)	106
Az első császártöltési lakosok (<i>Bolvári Csaba</i>)	111
A kötet szerzői	141
Képek, térképek	143

Knipl István – Wicker Erika

RÉGÉSZETI LELŐHELYEK A CSÁSZÁRTÖLTÉSI HATÁRBAN A KEZDETEKTŐL A KORA ÚJKORIG

Falunk területe már hosszú évszázadok óta lakott volt. Kisebb-nagyobb népcsoportok éltek ezen a tájon – bár ma még keveset tudunk róluk. Egyetlen régészeti lelőhely feltárására sem került eddig sor, de a terepbejárások, azaz a felszíni gyűjtések eredményeképp nagy vonalakban már felvázolható a töltési határ régmúltja.¹ Az egykor élt népek nagy részének nem tudjuk a nevét, hiszen írásos forrásaik nem maradtak ránk. Őket ezért kénytelen a történelemtudomány jellegzetes használati tárgyaik vagy jelentős lelőhelyeik alapján „kultúrának” vagy „csoportnak” nevezni. A helyzet az időszámítás kezdetén változik meg; ekkortól már konkrétabb elnevezéssel szkítának, keltának, szarmatának, hunnak, avarnak, magyarnak, kunnak hívhatjuk őket. Jelenlegi ismereteink alapján megkíséreljük röviden összegezni, amit most tudunk régésrégi elődeinkről, akik sok évszázaddal ezelőtt találtak otthonra a mai Császártöltés határában.

PALEOLITIKUM, MEZOLITIKUM, NEOLITIKUM – AZ ŐSKŐKORTÓL AZ ÚJKŐKORIG (KR.E. ∞ – 4500)

KLÍMA ÉS NÖVÉNYZET

A paleolitikum utolsó időszakában a száraz-hidegklíma fokozatosan javult, enyhébbé vált.² Az átlaghőmérséklet a felmelegedés hatására mintegy 7–9 °C fokot emelkedett Kr.e. 15 000 és 9 000 év között.³ Az ekkor még aktívan fejlődő Duna-medret a magaspárt lábánál is a napjainkban az alpi, kárpáti hegyvidéken elterjedt zsurlós mocsár szegélyezte. Az ártéren ekkor vegyes lombozatú tajga, míg a magasparton száraz kontinentális sztyepp terjedt el. A Hátság sztyeppével fedett területeit erdei fenyőkből és nyírfákból álló tajgafoltok, csupasz homokfelszínek tagolták.⁴

A paleolitikum végén, a mezolitikum kezdetén a klíma fokozatosan tovább javult, nedvesebbé vált. A vegyes lombozatú tajga növényzete átalakult, az erdei fenyő és a közönséges nyír lett domináns. Megjelentek az enyhébb éghajlati

1 Ha az adott lelőhelyen a felszín egy jól behatárolható területén sikerült leletanyagot gyűjteni, az nem jelenti azt, hogy az adott területen csak a megadott méterek között éltek itt egykor népek. Csak annyit jelent: a felszínen jelenleg ez látszik. De egy régészeti feltárás alapvetően módosíthatja az itt közölt lelőhely nagyság-adatokat.

2 JÁRAINÉ KOMLÓDI Magda 1966 197.; JÁRAINÉ KOMLÓDI Magda 1989 150.

3 KERTÉSZ Róbert – SÜMEGI Pál 1999 78.

4 SÜMEGI PÁL 2001 7–8.; JAKAB Gusztáv – SÜMEGI Pál – MAGYARI Enikő 2004a 396.; JAKAB Gusztáv – SÜMEGI Pál – MAGYARI Enikő 2004b 193.; KNIPL István – SÜMEGI Pál 2011 47.; KNIPL István – SÜMEGI Pál 2012 441.; KNIPL István 2014 75.; KNIPL István – JAKAB Gusztáv – SÜMEGI Pál 2014 104.

viszonyokat jelző tölgy-, hárs- és szilfák. Az átlaghőmérséklet tovább emelkedett.⁵ A növényzet változása igen gyorsan, mintegy 80–100 év alatt mehetett végbe, eredményeként a vegyes lombú tajgaerdő zárt lombos erdővé alakult.⁶ A magasparton eltűntek a tundrális elemek, erdőssztyepp, míg a homokkal és löszszel borított száraz felszíneken nyírligetekkel tagolt füves sztyepp fejlődött ki.⁷

A mezolitikum utolsó időszakában a klíma fokozatosan száraz meleggé vált, az erdőségek visszaszorultak, a Duna–Tisza közén homokpuszta rétek, füves, ürmös, szikes puszták terjedtek el.⁸ A kezdeti mintegy 90%-ról az erdővel fedett területek aránya a korszak végére 50%-ra esett vissza. Az erdei fenyvesek mind az ártérrel, mind a magaspartról kiszorultak, a helyüket a Sárközben tölgy, szil, kőris, hárs, mogyoró dominanciával jellemezhető ligeterdők vették át. A Hátság területén a kontinentális sztyeppelemek fennmaradtak, a mélyebb helyzetű talajvízszint következtében az erdőzáródás nem történt meg, és a holocén első felében is erdőssztyepp vegetáció maradt fenn.⁹ A fenyőerdő/lomboserdő váltás bizonyítja, hogy a mezolitikum és neolitikum emberi közösségei egymástól jelentősen eltérő környezetben éltek.¹⁰

A neolitikumban a Kr.e. 7–6. évezred fordulóját követően a növény- és állatközösségek összetétele jelentősen megváltozott. A száraz, meleg klímát (boreális) fokozatosan nedves, kiegyenlített éghajlat (atlantikum) váltotta fel. Az árterek területén fűz-, nyár- és égerligetek terjedtek el, míg a magasabb ártereken tölgy-, kőris- és szilerdők alakultak ki.¹¹ A Hátság területén is megindult a növényzet változása, melynek során az Alföld egész területére jellemző, kisebb tölgyes foltokkal tagolt, meleg kontinentális sztyepp fejlődött ki. A korszakban megjelentek az egyértelműen emberi hatást tükröző búzapollenek, illetve a taposásra, emberi tevékenységre utaló fajok (lándzsás útifű, vadkender/komló).¹² A régészeti lelőhelyek elhelyezkedése jól mutatja, hogy a folyók mérsékelt feltöltő tevékenysége a csapadék növekedésével megszűnt.¹³ A boreálisban keletkezett folyóhátak, parti dűnék és övzátonyok kiváló helyszínei voltak az emberi megtelepedésnek.

EMBERI LETELEPEDÉS NYOMAI

A paleolitikum és mezolitikum lakosairól, települési stratégiáikról területünkön jelenleg még nem rendelkezünk információkkal: a terepbejárás során Császártöltés területén nem találtunk e korszakokra datálható lelőhelyet. Nincs ez

5 ILON Gábor – JUHÁSZ Imola – SÜMEGI Pál 2005 164.; KNIPL István 2014 76.

6 KERTÉSZ Róbert – SÜMEGI Pál 1999 79.; SÜMEGI Pál 2001a 26.

7 SÜMEGI Pál 2001b 7–8.; JAKAB Gusztáv – SÜMEGI Pál – MAGYARI Enikő 2004a 396.; JAKAB Gusztáv – SÜMEGI Pál – MAGYARI Enikő 2004b 193.; KNIPL István 2014 76.; KNIPL István – JAKAB Gusztáv – SÜMEGI Pál 2014 104.

8 JÁRAINÉ KOMLÓDI Magda 1966 198.; JÁRAINÉ KOMLÓDI Magda 1989 155.

9 KNIPL István – SÜMEGI Pál 2011 49.; KNIPL István – SÜMEGI Pál 2012 442.; KNIPL István 2014 76.

10 ILON Gábor – JUHÁSZ Imola – SÜMEGI Pál 2005 169.

11 JÁRAINÉ KOMLÓDI Magda 1966 198.; JÁRAINÉ KOMLÓDI Magda 1989 156.

12 JAKAB Gusztáv – SÜMEGI Pál – MAGYARI Enikő 2004a 397–398.; JAKAB Gusztáv – SÜMEGI Pál – MAGYARI Enikő 2004b 193.; KNIPL István – SÜMEGI Pál 2011 49.; KNIPL István – SÜMEGI Pál 2012 442.; KNIPL István 2014 77.; KNIPL István – JAKAB Gusztáv – SÜMEGI Pál 2014 105.

13 SOMOGYI Sándor 1989 83.

másként a környékbeli települések területén sem. A leletanyag teljes hiánya azonban nem a terület lakatlanságára, hanem sokkal inkább a lelőhelyek és leletek elpusztulására, elfedésére utalhat. Ezt támasztja alá, hogy a nem is olyan távoli Madaras területén felső paleolit lelőhelyet tártak fel a szakemberek. A lelőhely mintegy 7 méter mélységben „bolygatatlan és homogénnek tűnő löszben” került elő.¹⁴ Az egykor sztyepp, erdős sztyepp borította vidéken található lelőhely átmeneti vadásztanya lehetett, amelyet az alföld-peremi, hegylábi állandó telepekről kiinduló, vadak útját követő mozgékony kis közösségek használtak. A leletanyag tanúsága szerint a lelőhelyet létesítő népesség kapcsolatban állt a Mecsek és a Dunántúli-középhegység vidékével.¹⁵ A madarasi települést 17.500–18.500 évvel ezelőtt lakták.¹⁶ Elhelyezkedése alapján feltételezhetjük, hogy a császártöltési határban is több méternyi lösz vagy folyóvízi üledék fedheti az egykori települések, szállások nyomait.

A kalocsai Sárköz területe (amelynek jelentős része ekkoriban még a Dunántúlhoz tartozott) jelenlegi ismereteink szerint a neolitikum teljes időszakában – és sokszor későbbi korszakokban is – kultúrák találkozásának helyszíne, és egyben határterülete volt. Ekkor még nem a Duna mai folyása jelentette a határvonalat, hanem sokkal inkább annak közvetlen környezete. Vidékünkön a határvonal a dunai ártér szélén található magaspart lehetett, amely minden bizonnyal nemcsak fizikai, hanem kulturális választóvonalat is jelentett.

Annak ellenére, hogy ebben az időszakban a császártöltési határ tágabb környezetében több nép vagy népcsoport élhetett, egyelőre nincs régészeti bizonyítékunk arra, hogy közvetlen környezetünkben tartósan letelepedtek volna. A „neolitikus forradalom”, a földművelés és az állattenyésztés megkövetelte a letelepedést, melynek következményeként kialakultak az első falvak. Az újkőkor mintegy másfél ezer évig tartó periódusában több nép és népcsoport váltotta egymást a Kárpát-medencében. Etnikai hovatartozásukat nem ismerjük, nevüket jellegzetes edénydíszítésük vagy jelentős lelőhelyeik alapján kapták.

A jelenlegi császártöltési határ azonban egyelőre még őrzi e korokra vonatkozó titkát. Az újkőkor (neolitikum) korai szakaszában (Kr.e. 6000–5500/5400) vidékünkön a Körös-kultúra népessége élt. Ekkor a Duna–Tisza közén ezen a tájon húzódott a határ, mely kijelölte a kultúra legészakibb elterjedését. A középső neolitikum (Kr.e. 5500/5400–5000/4900) idején a Sárközt minden bizonnyal a Dunántúli Vonaldíszes Kerámia népei lakták, a településhálózat azonban lényegesen ritkább volt, mint a korai újkőkor idején. A homokkal borított Hátság területe a Dunántúli Vonaldíszes Kerámia és az Alföldi Vonaldíszes Kerámia kultúrák közötti jórészt amolyan „senki földje” volt. Ez a helyzet az újkőkor késői szakaszában (Kr.e. 5000/4900–4500/4400) sem változott: a Sárközben a dunántúli Lengyel-kultúra népessége élt csekély számban, míg a Hátság területe szinte lakatlan volt.

A terepbejárás során Császártöltés területén nem találtunk a kora neolitikum-

14 T. DOBOSI Viola – KŐHEGYI Mihály 1989 9.

15 T. DOBOSI Viola 1989 57.

16 T. DOBOSI Viola 1989 50.

ra (Kr.e. 6000–5500/5400) datálható településnyomot.¹⁷ A környező települések terepbejárásai alapján azonban megállapíthatjuk, hogy területünk a Körös-kultúra népességének köszönhetően lakott lehetett ebben a korszakban.¹⁸ Településeiket minden esetben a Sárköz területén az ártérből szigetszerűen kiemelkedő, többnyire a medrek partján lévő, azzal párhuzamos hátakon találhatjuk meg. Ugyanakkor nem szállták meg a magasparti és a homokhátsági részeket.¹⁹ Császártöltés területén is hasonló helyszíneken alakíthatták ki településeiket, így lelőhelyeik megjelenésére inkább a Sárközben számíthatunk.

A középső neolitikum időszakában (Kr.e. 5500/5400–5000/4900) a Sárköz területe a Dunántúli Vonaldiszes Kultúra szállásterülete volt. Ugyanakkor jelenlegi ismereteink szerint a Hátság központi területeit a kultúra népessége nem szállta meg. A terepbejárás során Császártöltés területén nem találtunk jellegzetes, biztosan a vonaldíszes kultúrához köthető kerámiát,²⁰ annak ellenére sem, hogy a kultúra népessége megtelepült vidékünk környezetében.²¹

A késő neolitikum (Kr.e. 5000/4900–4500/4400) időszakában a Sárköz területének jelentős része nagy valószínűséggel e korban is a Dunántúlhoz (Lengyel-kultúra) tartozhatott.²² Annak ellenére, hogy Császártöltés területén, hasonlóan a szomszédos településekéhez, az elmúlt évekbeli terepbejárás során nem került elő biztosan a késői neolitikumra datálható leletanyag.²³

A középső és késő neolitikum időszakra is igaz, hogy sem a magaspárt, sem a Hátság területén egyelőre nem található emberi megtelepedés nyoma. A települések bizonyára a nyilvánvalóan kedvezőbb körülményeket biztosító Sárköz árvízmentes részein jöttek létre. A növényzet kiterjedt égetésével és bolygatásával már e korszak emberei is igen jelentős kiterjedésű eróziót, talaj- és üledékát-halmazódást valamint vegetációváltozást indíthattak el területünkön, hasonlóan a Kárpát-medence többi részéhez.²⁴

PALEOLIT, MEZOLIT ÉS NEOLIT LELŐHELYEK A CSÁSZÁRTÖLTÉSI HATÁRBAN

–

RÉZKOR (KR.E. 4500/4400–2700)

KLÍMA ÉS NÖVÉNYZET

A neolitikum végén, a rézkor elején a környezet jelentős változáson ment keresztül. A korábbi, a földművelésre kifejezetten alkalmas, bár egyre szárazabbá

17 KNIPL István 2004 184.; KNIPL István 2014 52.

18 Knipl István terepbejárása, 2010; KNIPL István 2013 9.; KNIPL István 2014 52.; TÓTH Katalin 1998 61.

19 KNIPL István 2014 78.

20 KNIPL István 2014 78.

21 Knipl István terepbejárása, 2010; KNIPL István 2013 10.; KNIPL István 2014 52.; BICZÓ Piroska 1984 40., 49.; TÓTH Katalin 1998 62.

22 VISY Zsolt 2003 198. térkép

23 BICZÓ Piroska 1984 21.; KNIPL István 2004 184.; KNIPL István 2013 10.; KNIPL István 2014 53.

24 SÜMEGI Pál 2001 30.

és szélsőségesebbé váló klímát (atlantikum) fokozatosan egy hűvösebb, nedves időszak váltotta fel (szubboreális).²⁵ Ugyanekkor az Alföld területén egy szárazabb, kontinentálisabb klímafázissal számolhatunk a rézkor elején.²⁶ Minden bizonnyal a késő neolitikum – kora rézkor idején bekövetkezett környezeti változásokat tükrözi, hogy újra megjelent a bükk. Ezzel párhuzamosan a tölgy, a szil és a mogoró egyre jobban visszaszorult, és jelentősen csökkent, majd gyakorlatilag eltűnt a fűz és a hárs. A korszakra jellemzően újra terjedni kezdett a gyertyán.²⁷ Az erdőátalakulás minden bizonnyal összefüggésbe hozható az emberi tevékenységgel.²⁸ Az ártér lokális, bokorfüzes, part menti növényzete, liget- és láperdei lassú átalakulásával párhuzamosan a magasparton is megindult a növényzet változása. A kisebb tölgyes foltokkal tagolt meleg kontinentális sztyepp területén a fűfélék száma nőtt. Az erdők aránya fokozatosan csökkent, alig érte el a 30%-ot. Az emberi jelenletre, tevékenységre utaló lágyszárú flóra folyamatosan jelen volt.²⁹ Ezen hatások alapvetően állandó településekre, állattenyésztésre és utak meglétére utalnak. A klíma- és vegetációváltás a neolitikumra jellemző, főként földművelő gazdálkodási módot is megváltoztatta. A gazdálkodás súlypontja az állattenyésztés felé tolódott el. A neolitikumból a rézkorba való átmenet azonban nem hirtelen zajlott, hanem lassú folyamatként, tulajdonképpen a rézkorba való átfejlődésként ment végbe.³⁰

EMBERI LETELEPEDÉS NYOMAI

Az újkőkort követő rézkor első harmadában (kora rézkor, Kr.e. 4500/4400–4000) a Duna–Tisza köze – eddigi ismereteink szerint – továbbra is ritkán volt lakott. A kora rézkor során a terület nagy részét belakta a Tiszapolgár-kultúra népessége, majd a középső rézkorban (Kr.e. 4000–3600/3500) a Bodrogkeresztúr-kultúra népe, a késői szakaszban (Kr.e. 3600/3500–2700/2500) pedig a Baden-kultúra emberei laktak ezen a tájon.

A Tiszapolgár-kultúra nagyállattartó népessége rövid életű telepeit az árterek partján található dombsorokon alakította ki.³¹ Nincs ez másként területünkön sem, mivel a magaspart kiváló megtelepedési helyet kínált a különböző korok embereinek. Megtelepedésük nyomát a Százás istálló III. területén sikerült kimutatni.

A Tiszapolgár-kultúra hagyományait a középső rézkori Bodrogkeresztúr-kultúra népessége folytatta. Bár falvaik nyomai a terepbejárás során nem kerültek elő, biztos, hogy a környékünk ekkor sem volt lakatlan, hiszen a Kiscsala,

25 KORDOS László 1989 124.; JÁRAINÉ KOMLÓDI Magda 1966 198.; JÁRAINÉ KOMLÓDI Magda 1989 156.; SOMOGYI Sándor 1989 83.

26 KORDOS László 1989 123.; SÜMEGI Pál 2001 30.

27 JÁRAINÉ KOMLÓDI Magda 1966 198.; JÁRAINÉ KOMLÓDI Magda 1989 156.

28 SÜMEGI PÁL 2001a 30.

29 JAKAB Gusztáv – SÜMEGI Pál – MAGYARI Enikő 2004a 397–398.; JAKAB Gusztáv – SÜMEGI Pál – MAGYARI Enikő 2004b 193.; KNIPL István – SÜMEGI Pál 2011 46.; KNIPL István – SÜMEGI Pál 2012 441.; KNIPL István 2014 80.; KNIPL István – JAKAB Gusztáv – SÜMEGI Pál 2014 105–106.

30 HORVÁTH László András – M. VIRÁG Zsuzsanna 2003 125.

31 GALLINA Zsolt 1986 12.

Útórház I. lelőhelyen egy nagy kiterjedésű temető szétszántott maradványai láttak napvilágot.³² A környező települések területén is sikerült kimutatni a kultúra népességének megtelepedését.³³

A késő rézkorban a község területén a Baden-kultúra népe telepedett meg. A legkorábbi letelepedők a kultúra Boleráz-csoportjához tartoztak. A csoport a Dunántúlról kiindulva Közép- és Kelet-Szlovákián át jutott el a Nagyalföldre.³⁴ Lakóhelyeik elsősorban vízpartok mentén húzódó magaslatokon voltak. Császártöltés határában is az egykori mocsaras területek szélén húzódó magasparton található meg két lelőhelyük (Újtemető I. és Százás istálló I.), mindkettőn jelentős klasszikus Baden-kultúrák megtelepedés is kimutatható. Az említett lelőhelyeken a leggyakoribb leletek a kettős és hármas tagolású, ujjbenyomkodással díszített bordákkal tagolt fazekak oldaltöredékei.

A klasszikus Baden-kultúra népessége a korábbi rézkori kultúrákhoz hasonlóan nagyállattartó életmódot folytatott, de kismértékben már a földműveléssel is foglalkozott. A legelők romlásával, a megművelt földek talajának kimerülésével a Baden-kultúra emberei is újabb területre költöztek. Ezzel magyarázható, hogy viszonylag nagyszámú, de nem egyidejű lelőhely maradt utánuk.³⁵

Területünkön négy lelőhelyen – Újtemető I., Százás istálló I., Kiscsala, Csala csárda II., Kiscsala, Csala csárda IV. – sikerült a badeni megtelepedést kimutatni.³⁶ A lelőhelyek mind a magaspárt szélén találhatók, illetve a magasparra merőleges völgy két oldalát alkotó dombsoron (de még igen közel a magaspárt pereméhez) helyezkednek el. A homokvidék belső területeiről eddig nem kerültek elő megtelepedésük nyomai.

Császártöltés sárközi részén jelenleg nem ismerünk megtelepedésüket bizonyító lelőhelyet, de tudjuk, hogy a Sárköz jelentős hányadán megtelepültek, így a jövőben számíthatunk a kultúra településeinek nyomaira.³⁷ Edényeiket finom, jól kidolgozott agyagból készítették, s jellemzőek a változatos formák (kétosztatú tálak, halbárka alakú edények, függesztőedények, talpas poharak) és a bekarcolt, bebökdösött díszítések.³⁸

RÉZKORI LELŐHELYEK A CSÁSZÁRTÖLTÉSI HATÁRBAN

- *Újtemető I. (1.)*: Császártöltés és Hajós határán, a császártöltési Újtemetőtől mintegy 150–200 méterre délnyugatra, közvetlenül a magaspárt szélén elterülő alacsony dombon 220x220 m nagyságú lelőhely. Gyűjtött leletanyag: Nagy mennyiségű rézkori (késő rézkor, Boleráz-csoport, Badeni kultúra), kerámia.³⁹

32 Knipl István terepbejárása, 2001; KNIPL István 2009 92.; KNIPL István 2013 11.; KNIPL István 2014 55.
33 V. SZÉKELY György 2010 15–17.; GALLINA Zsolt – ROMSICS Imre 1996 12.; TÓTH Katalin 1998 63.; BICZÓ Piroska 1984 39.

34 ECSÉDY István 1975 260.; KOREK József 1985 204.

35 BICZÓ Piroska 1984 21.

36 Knipl István terepbejárása, 2000, 2001; ARNOLD Erzsébet – KNIPL István 2002 6.; KNIPL István 2004 185.; KNIPL István 2014 55.

37 KNIPL István 2013 12.; KNIPL István 2014 56.

38 BANNER János 1956.

39 Knipl István terepbejárása, 2000; KNIPL István 2004 173.; KNIPL István 2014 148.

- *Százas istálló I. (4.):* Az egykori téglagyártól 400 méterre északra, az ún. Százas istállótól délre, a magaspart és az 54. sz. út közötti alacsony dombsoron hosszan elnyúló, 450x150 m nagyságú lelőhely. Gyűjtött leletanyag: Közepes mennyiségű rézkori (Baden) kerámia.⁴⁰

- *Kiscsala, Csala csárda II. (6.):* A Csala csárdától északra található sekély völgy déli oldalát képező meredély és a magaspart által alkotott szögletben 100 m átmérőjű lelőhely. A Kiscsala, Csala csárda I. lelőhelytől erőteljes mélyedés választja el. Gyűjtött leletanyag: Közepes mennyiségű rézkori (Baden) kerámia.⁴¹

- *Kiscsala, Csala csárda IV. (8.):* A Csala csárdától északra található sekély völgy északi oldalát lezáró alacsony dombosor úthoz legközelebbi (keleti) tagján kisméretű, 70 m átmérőjű lelőhely. Gyűjtött leletanyag: Közepes mennyiségű rézkori (Baden) kerámia.⁴²

- *Kiscsala, Útőrház I. (10.):* Az 54. sz. főút keleti oldala mentén az egykori Útőrházzal szemben kb. 250 méterre délkeletre markáns kiemelkedésen északnyugat-délkeleti irányú, 220x130 m nagyságú lelőhely, amely az egész dombra kiterjed. Gyűjtött leletanyag: Szétszántott temető.⁴³

- *Százas istálló III. (21.):* Az istállótól 400 métere északra, az 54. sz. út mellett, a kisméretű erdő és a magaspart között elnyúló dombokon észak-déli irányú, 300x100 m nagyságú lelőhely, amely északon a magaspartot megszakító egykori mély vízmosásnál ér véget. A vízmosásban dűlőút fut, északi partján található egy nagyfeszültségű távvezeték. Gyűjtött leletanyag: Kis mennyiségű rézkori (Tiszapolgár) kerámia.⁴⁴

BRONZKOR (KR.E. 2700/2500–900/800)

KLÍMA ÉS NÖVÉNYZET

A bronzkor kezdetén a klíma csapadékosabbá vált, míg később a csapadékmennyiség fokozódása mellett emelkedett a hőmérséklet, majd a korszak végén ismét hűvösebb, kontinentálisabb szakasz következett.⁴⁵ A legjelentősebb erdőalkotó tényező a tölgy, bár aránya fokozatosan csökkent, hasonlóan csökkent, majd el is tűnt a szil. A bükk terjedése jelzi, hogy valójában a csapadékmennyiség emelkedett, a hőmérséklet szélsőségei csökkentek. Az ártéren a gyertyán és a bükk terjedt el, gyertyános-tölgyes és gyertyános-bükkös társulások jelentek meg. A medrek mentén elhelyezkedő erdős területek között erősen taposott, bolygatott, legeltetett rétek voltak. A Hátság 75-80%-át borító tölgy-hárs erdőkkel jellemezhető erdőssztyepp helyét fokozatosan kaszálók, legelők és gabonaföldek vették át. A korszakban az emberi hatás jelentős, a búza és a legeltetésre utaló gyomok, lándzsás útifű, vadkender/komló folyamatosan jelen voltak. A

40 Knipl István terepbejárása, 2000; KNIPL István 2004 174.; KNIPL István 2014 149.

41 Knipl István terepbejárása, 2001; KNIPL István 2004 174.; KNIPL István 2014 149.

42 Knipl István terepbejárása, 2001; KNIPL István 2004 174.; KNIPL István 2014 150.

43 Knipl István terepbejárása, 2001; KNIPL István 2004 175.; KNIPL István 2014 150.

44 Knipl István terepbejárása, 2001; KNIPL István 2004 177.; KNIPL István 2014 152.

45 KORDOS László 1989 124.

szántóföldi növénytermesztést és az állattartást folytató kultúrák népessége kisebb-nagyobb legelő- és szántóterületeket alakíthatott ki. Ennek következtében az erdők záródása nem történt meg, arányuk alig érte el a 20%-ot.⁴⁶

EMBERI LETELEPEDÉS NYOMAI

Nagyjából 4700/4500 évvel ezelőtt kezdődik az a korszak, melyet jellegzetes fémhasználata alapján bronzkornak nevezünk. Körülbelül 1600/1800 évig tartó, több szakaszra osztható ideje alatt folyamatos népvándorlás színtere volt a Kárpát-medence. Számos népcsoport telepedett le hosszabb-rövidebb ideig, hogy azután újabb és újabb hódítóknak adja át helyét. Ezeknek a népeknek, népcsoportoknak sem ismerjük a nevét. Nem tudjuk azt sem, milyen nyelvet beszéltek; csak földből előkerült emléktárgyak alapján lehet következtetni életmódjukra, szokásaikra. Mai elnevezésüket első lelőhelyük, jellegzetes edényeik vagy különleges temetkezési szokásaik alapján kapták. A császártöltési határ terepbejárása során 25 lelőhelyen találtunk bronzkorra keltezhető leletanyagot. Ezek alapján a területen főként a kora és középső bronzkor során számolhatunk nagyobb számú emberi megtelepedéssel. A rézkor végén, a bronzkor kezdetén végbement klimatikus változások jelentős szerepet játszottak kultúrák keletkezésében és eltűnésében is. A bronzkor első időszakában új fémmegmunkálási ismeretek terjedtek el, elterjed a réz+ón, réz+antimon, réz+arzén ötvözet, azaz a bronz használata. A kora bronzkor idején a Duna–Tisza köze erdőkkel tagolt ligetes sztyeppén⁴⁷ a Makó-kultúra állattartó, földművelő népessége élt.⁴⁸ Legjellemzőbb edénytípusai a bordákkal tagolt oldalú, gömbös alakú edények, durva fazekak illetve a belső oldalukon geometrikus mintákkal díszített talpas tálak. A terepbejárás során három lelőhelyen – Újtemető I., Százasa istálló III. és Kiscsala, Csala csárda VII. – sikerült ilyen típusú edények töredékeit begyűjteni.⁴⁹ A Hátság belső területein és a Sárköz területünkre eső részén nem került elő jellemző leletanyaguk, de tudjuk, hogy a dunai ártér magasabban fekvő területein is megtelepedtek.⁵⁰ A Makó-kultúrát a Duna–Tisza közén a Nagyrév-kultúra követte, a Sárköz és a homokvidék területén azonban kevés nyoma van ma még a nagyréviak letelepedésének.⁵¹ Császártöltésen csak az Újtemető I. területén sikerült hagyatékukat kimutatni.⁵²

A középső bronzkor viszonylag békés időszakában a területen a Vátia-kultúra népessége élt. Terepbejárásunk során csak egy lelőhelyen sikerült minimális,

46 JAKAB Gusztáv – SÜMEGI Pál – MAGYARI Enikő 2004a 399.; JAKAB Gusztáv – SÜMEGI Pál – MAGYARI Enikő 2004b 194.; KNIPL István – SÜMEGI Pál 2011 50.; KNIPL István – SÜMEGI Pál 2012 444.; KNIPL István 2014 83.; KNIPL István – JAKAB Gusztáv – SÜMEGI Pál 2014 106–107.

47 BÖKÖNYI Sándor 1979 109.

48 BICZÓ Piroska 1984 21. Ugyanakkor Tóth Katalin véleménye szerint a Duna–Tisza középső és déli részének nyugati sávja a Somogyvár–Vinkovci és a Makói kultúra határterülete volt, s így nem dönthető el egyértelműen, hogy mely kultúrához tartozhatott. TÓTH Katalin 1998 205.

49 KNIPL István terepbejárása, 2000, 2001; KNIPL István 2004 186.

50 KNIPL István 2013 13.; KNIPL István 2014 57.

51 TÓTH Katalin 1998. 205.; KNIPL István 2013 14.; KNIPL István 2014 58.

52 KNIPL István terepbejárása, 2000; KNIPL István 2004 186.; KNIPL István 2014 58.

feltehetőleg e kultúrához köthető edénytöredéket begyűjteni.⁵³ A kultúra népessége létrehozta a sánccal és árokkal erősített földvárakból álló telepeit, melyek Császártöltés környezetében is megtalálhatók.⁵⁴ Kerülték a homoktalajokat, legtöbbször löszös folyóhátakon, maradvány-felszíneken telepedtek meg.⁵⁵ A középső bronzkor békés, virágzó szakaszának az Alpok és a Rajna vidékeiről érkező harcos, nagyállattartó hódítók – a Halomsíros-kultúra népe – vetettek véget. Elfoglalták a vatyaiak területét, s rövid életű telepeket hoztak létre. Megtelepedésük nyomai Császártöltés területén is megtalálhatók az Újtemető I., a Morcsi-dűlő V., és Kiscsala, Rigó-tanya területén.⁵⁶ Bár a Hátság belső területein jelenleg nem ismerünk e kultúrához köthető lelőhelyet, megtelepedésükkel itt is számolnunk kell, hiszen közösségeik alkalmazkodtak a homoktalajok adottságaihoz.⁵⁷

Úgy tűnik, a bronzkor késői szakaszában kevésbé volt lakott vidékünk: legfeljebb a Gáva-kultúra meglétét sikerül a Kiscsala, Útórház III. lelőhelyen kimutatni.⁵⁸ A bronzkor időszakáról összefoglalásképp elmondható, hogy főként a korszak korai és középső időszakában számolhatunk jelentősebb számú településsel a környéken. A megtelepülés folyamatos volt, amelynek során legintenzívebben a Sárköz magas ártéri szintjén és a magaspart vonalában létesültek kisebb-nagyobb falvak, tanyahelyek. A Sárközben az egykori medrek partján található, azokkal többnyire párhuzamos, folyóvízi hordalékból kialakult dombhátak voltak a kedvelt megtelepedési helyszínek. A magaspart területén, a part vonalát követve, annak igen keskeny sávját tekinthetjük lakott zónának, míg a Hátság távolabb fekvő vidékein igen elenyésző számban találkozhatunk bronzkori megtelepedéssel. Mind a főként földművelésre, mind az inkább állattenyésztésre épülő kultúrák esetében a magaspart környezete jelentette a legkiválóbb települési helyszínt. Innen igen könnyen elérhetők voltak a Sárköz és a Hátság művelésre és legeltetésre alkalmas területei. Hasonló szerepet töltöttek be a Sárköz területén az ártérből jelentősen kiemelkedő, nagyrészt árvízmentes hátak is.

BRONZKORI LELŐHELYEK A CSÁSZÁRTÖLTÉSI HATÁRBAN

- *Újtemető I. (1.):* Császártöltés és Hajós határán, a császártöltési Újtemetőtől mintegy 150-200 méterre délnyugatra, közvetlenül a magaspart szélén elterülő alacsony dombon található, 220x220 m nagyságú lelőhely. Gyűjtött leletanyag: Nagy mennyiségű bronzkori (kora, Makó-kultúra, középső, Nagyrévi-kultúra, Halomsíros-kultúra) kerámia.⁵⁹

53 KNIPL István 2004 186.; KNIPL István 2014 59.

54 Az egykor a hajósi határ részét képező, ma Érsekhalma településhez tartozó Hajós-Hild pusztá közelében a kultúrához tartozó földvár található, amelynek közelében urnasírok kerültek elő. GALLINA Zsolt – ROMICS Imre 1996 15.

55 SÁNTA Gábor 2011 20.

56 KNIPL István terepbejárása, 2000, 2001; KNIPL István 2004 187.; KNIPL István 2014 59.

57 SÁNTA Gábor 2011 21.

58 KNIPL István terepbejárása, 2001.; KNIPL István 2004 187.; KNIPL István 2014 60.

59 KNIPL István terepbejárása, 2000; KNIPL István 2004 173.; KNIPL István 2014 148.

- *Százas istálló I. (4.):* Az egykori téglagyártól 400 méterre Északra, az ún. Százas-istállótól délre, a magaspart és az 54. sz. út között található alacsony dombosron hosszan elnyúló, 450x150 m nagyságú lelőhely. Gyűjtött leletanyag: közepes mennyiségű bronzkori kerámia.⁶⁰

- *Kiscsala, Csala csárda I. (5.):* A csárdától északra fekvő sekély völgy déli oldalát képező meredély szélén, a csárda mögött, tőle mintegy 150 méterre északnyugatra, a környezetétől jelentősen elkülönülő, erősen kiemelkedő dombon 150 m átmérőjű lelőhely. Gyűjtött leletanyag: Nagy mennyiségű bronzkori kerámia.⁶¹

- *Kiscsala, Csala csárda V. (9.):* A csárdától északra található sekély völgy északi oldalát lezáró alacsony dombosor második, nyugati tagján 100 m átmérőjű lelőhely. Kiscsala, Csala csárda IV. lelőhelytől vízmosás választja el. Gyűjtött leletanyag: Közepes mennyiségű bronzkori (Halomsíros) kerámia.⁶²

- *Kiscsala, Útőrház I. (10.):* Az 54. sz. főút keleti oldala mentén az egykori Útőrházzal szemben kb. 250 méterre délkeletre található markáns kiemelkedéstől kb. 250 m-re északnyugat-délkeleti irányú, 220x130 m nagyságú lelőhely, amely az egész dombra kiterjed. Gyűjtött leletanyag: Nagy mennyiségű bronzkori (Halomsíros) kerámia.⁶³

- *Kiscsala, Útőrház II. (11.):* Az 54. sz. főút keleti oldala mentén az egykori Útőrházzal szemben kb. 250 méterre délkeletre levő markáns kiemelkedéstől (10. lelőhely) mintegy 150 méterre északkeletre kisméretű, 70 m átmérőjű lelőhely. Gyűjtött leletanyag: Közepes mennyiségű bronzkori (kora) kerámia.⁶⁴

- *Kiscsala, Útőrház III. (12.):* Az 54. sz. főút mentén, az egykori Útőrházzal szemközti oldalon, az út keleti oldalán húzódó alacsony dombon észak-déli irányú, 250x100 m nagyságú lelőhely, amely a falu külterületének határát képező meredélyig tart. Gyűjtött leletanyag: Nagy mennyiségű bronzkori (Gáva) kerámia.⁶⁵

- *Kiscsala, Geringer-tanya II. (15.):* Az egykori tanyától mintegy 200 méterre délnyugatra kisméretű lelőhely. Gyűjtött leletanyag: Közepes mennyiségű bronzkori kerámia.⁶⁶

- *Majoros-dűlő I. (16.):* A Vass-tanya felé vezető út első jobb oldali elágazását képező földút és a Vass-tanyai út kereszteződésétől északra, kb. 250 méterre, az úttal párhuzamos alacsony dombosor északi oldalán kisméretű, 70 m átmérőjű lelőhely. Gyűjtött leletanyag: Kis mennyiségű bronzkori kerámia.⁶⁷

- *Majoros-dűlő II. (17.):* A Vass-tanya felé vezető út első jobb oldali elágazását képező földúttól délre, a partoldal tetején elterülő facsoporttól keletre lévő alacsony dombon kisméretű, 50 m átmérőjű lelőhely. Gyűjtött leletanyag: Kis mennyiségű bronzkori kerámia.⁶⁸

60 Knipl István terepbejárása, 2000; KNIPL István 2004 174.; KNIPL István 2014 149.

61 Knipl István terepbejárása, 2001; KNIPL István 2004 174.; KNIPL István 2014 149.

62 Knipl István terepbejárása, 2001; KNIPL István 2004 175.; KNIPL István 2014 150.

63 Knipl István terepbejárása, 2001; KNIPL István 2004 175.; KNIPL István 2014 150.

64 Knipl István terepbejárása, 2001; KNIPL István 2004 175.; KNIPL István 2014 150.

65 Knipl István terepbejárása, 2001; KNIPL István 2004 175.; KNIPL István 2014 150.

66 Knipl István terepbejárása, 2001; KNIPL István 2004 175.; KNIPL István 2014 151.

67 Knipl István terepbejárása, 2001; KNIPL István 2004 176.; KNIPL István 2014 151.

68 Knipl István terepbejárása, 2001; KNIPL István 2004 176.; KNIPL István 2014 151.

- *Belterület (18.):* „Császártöltés község belterületének egy részén 1988. nyarán gázvezeték számára árkok ásását kezdték meg. Az árkok egyelőre a falu területének felén a Keceli és a Kossuth utcák által bezárt háromszögben készültek el. Az árkokat az utcák egyik oldalán ásták (géppel) szélességük 40-50 cm, 60-80-100 cm volt. A bejárási munkát feltétlenül megnehezítette az, hogy az árokásás során a betonutak szélét is feltörték, így az árkok melletti földhányások teljesen tele voltak kisebb-nagyobb kő- és téglá- valamint pala- és cserépdarabokkal. A cserepek megfigyelése igen nehéz és esetleges volt. Ezért a vártnál kevesebb leletet (főleg bronzkori és szarmata cserepeket) tudtam összegyűjteni. Állat- és embercsontok ezen a részen egyáltalán nem kerültek elő.”⁶⁹

- *Százasa istálló III. (21.):* Az istállótól 400 métere északra levő, az 54. sz. út melletti kisméretű erdő és a magaspart között elnyúló dombokon észak-déli irányú, 300x100 m nagyságú lelőhely, amely északon a magaspartot megszakító egykori mély vízmosásnál ér véget. Gyűjtött leletanyag: Kis mennyiségű bronzkori (Makó) kerámia.⁷⁰

- *Kiscsala, Csala csárda VI. (31.):* Az 54. út nyugati oldalán elterülő, és a csárdától délre fekvő sekély mélyedés déli lezárását képező dombokon 120 m átmérőjű lelőhely. Gyűjtött leletanyag: Kis mennyiségű bronzkori kerámia.⁷¹

- *Kiscsala, Csala csárda VIII. (32.):* A csárdától délnyugatra, a 113 m magas pontot övező facsoporttól 70 méterre keletre kisméretű, 50 m átmérőjű lelőhely. Gyűjtött leletanyag: Kis mennyiségű bronzkori kerámia.⁷²

- *Csala csárda VII. (33.):* A csárdától délnyugatra levő 113 m magas ponttól délre elterülő magas domb közepén és keleti oldalán északnyugat-délkeleti irányú 150x100 m nagyságú, közvetlen a magaspart szélén fekvő lelőhely. Gyűjtött leletanyag: Közepes mennyiségű bronzkori (kora, Makó) kerámia.⁷³

- *Sziget I. (39.):* A Sziget-dűlőt kelet-nyugati irányban keresztülvágó dűlőútól északra 120 méterre, a Dunavölgyi-főcsatorna partján lévő állattartó teleptől 1500 méterre keletre 100 m átmérőjű lelőhely. Gyűjtött leletanyag: Közepes mennyiségű bronzkori (késő) kerámia.⁷⁴

- *Morcsi-dűlő II. (42.):* A Csala–Császártöltési csatornától délre mintegy 400 méterre, a Jegyző-dűlő déli határát alkotó erdősávval szemben, a Dunavölgyi-főcsatorna nyugati oldalán, az egykori Walter-tanyától délre 200 méterre 75 m átmérőjű lelőhely. Gyűjtött leletanyag: Nagy mennyiségű bronzkori kerámia.⁷⁵

- *Morcsi-dűlő III. (43.):* A Csala–Császártöltési csatorna és a Dunavölgyi-főcsatorna összefolyásától nyugat-délnyugatra, mintegy 300 méterre található alacsony dombsor gerincén elterülő 50 m átmérőjű lelőhely. Gyűjtött leletanyag: Kis mennyiségű bronzkori kerámia.⁷⁶

69 Wicker Erika helyszínelése, 1988; H. TÓTH Elvira 1990 85.

70 Knipl István terepbejárása, 2001; KNIPL István 2004 177; KNIPL István 2014 152.

71 Knipl István terepbejárása, 2001; KNIPL István 2004 179; KNIPL István 2014 155.

72 Knipl István terepbejárása, 2001; KNIPL István 2004 179; KNIPL István 2014 155.

73 Knipl István terepbejárása, 2001; KNIPL István 2004 179; KNIPL István 2014 155.

74 Knipl István terepbejárása, 2001; KNIPL István 2004 180; KNIPL István 2014 156.

75 Knipl István terepbejárása, 2001; KNIPL István 2004 180; KNIPL István 2014 157.

76 Knipl István terepbejárása, 2001; KNIPL István 2004 180; KNIPL István 2014 157.

- *Morcsi-dűlő IV. (44.):* A falu külterületének nyugati határával párhuzamosan, attól mintegy 200-250 méterre észak-dél irányban húzódó keskeny fás, bokros sáv északi végében levő alacsony dombon észak-déli irányú, 100x60 m nagyságú lelőhely. Gyűjtött leletanyag: Közepes mennyiségű késő bronzkori kerámia.⁷⁷
- *Morcsi-dűlő V. (45.):* A Kiscsala-csatorna és a Dunavölgyi főcsatorna összefolyásától délnyugatra 500 méterre kisméretű, 50 m átmérőjű lelőhely. Gyűjtött leletanyag: Kis mennyiségű késő bronzkori (Halomsíros) kerámia.⁷⁸
- *Vass-tanya I. (46.):* A Vass-tanyától délnyugati irányba vezető út mentén, a tanyától mintegy 800 méterre elterülő dombon 220x120 m nagyságú lelőhely. Gyűjtött leletanyag: Kis mennyiségű kora bronzkori (Makó) kerámia.⁷⁹
- *Sziget III. (49.):* Az egykori Malom-ér és a halastavak közötti mintegy 100 m átmérőjű lelőhely. Gyűjtött leletanyag: Közepes mennyiségű bronzkori kerámia.⁸⁰
- *Gyógyszertár (52.):* A jelenlegi gyógyszertár udvarában, a magaspart lankás oldalán, szőlőültetvényben lelőhely, kiterjedése a telket határoló kerítések és a rossz terepviszonyok miatt nem állapítható meg. Gyűjtött leletanyag: Kis mennyiségű bronzkori kerámia.⁸¹
- *Százas istálló IV. (53.):* A Százas istállótól kb. 600 méterre északra található egykori vízmosásban vezető dűlőút északi oldalán, a magaspart szélén elterülő dombon 120 m átmérőjű lelőhely. Kiterjedése nehezen állapítható meg, mivel a terület lucernával beültetett, ezért nem bejárható. Gyűjtött leletanyag: Közepes mennyiségű bronzkori kerámia.⁸²
- *Téglagyár (55.):* A téglagyár északi oldalánál a „terepbejárás során viszonylag kevés régészeti lelet került elő a két domb területéről. A cserepek egy része szarmata kori, a többi valószínűleg bronzkori, meglehetősen jellegtelen, pontosabb datálásra nem alkalmas, apró cseréptöredék. Előkerült egy állatcsontból készült, tégelyszerű csonttárgy (egyik vége mesterségesen elvágva), kora bizonytalan.”⁸³
- *Tőzegtelep (56.):* „Tőzegkitermelés alkalmával díszített agancskalapácsot találtak. A kitermelést követően – többszöri helyszíni szemle alkalmával – fekete, festett, késő bronzkori agyagedény és viszonylag kevés számú állatcsont került elő.”⁸⁴
- *Ismeretlen lelőhely a Sárköz területén (59):* A mocsaras részen az 1920-as években egy bronzkardot találtak, mely a Magyar Nemzeti Múzeumba került. Hossza: 38,5 cm, készítmódja és díszítése alapján a középső bronzkor végére datálható.⁸⁵

77 Knipl István terepbejárása, 2001; KNIPL István 2004 180.; KNIPL István 2014 157.

78 Knipl István terepbejárása, 2001; KNIPL István 2004 180.; KNIPL István 2014 157.

79 Knipl István terepbejárása, 2002; KNIPL István 2004 181.; KNIPL István 2014 157.

80 Knipl István terepbejárása, 2002; KNIPL István 2004 181.; KNIPL István 2014 158.

81 Knipl István terepbejárása, 2002; KNIPL István 2004 182.; KNIPL István 2014 158.

82 Knipl István terepbejárása, 2002; KNIPL István 2004 182.; KNIPL István 2014 158.

83 Wicker Erika terepbejárása, 1988; H. TÓTH Elvira 1990 86.; KKJM RA 88.660.

84 Vorák József és Horváth Attila helyszínelése, 1969; H. TÓTH Elvira 1990 86.; KKJM RA 70.349.

85 MOZSOLICS Amália 1968 64.; MOZSOLICS Amália 1976 16.

- *Kiscsala, Rigó-tanya* (60.): A falu északi határát jelentő északnyugat-délkelet irányú völgynek a magaspart és az 54. sz. főút közötti déli szakaszán hosszan elnyúló dombon lelőhely. Gyűjtött leletanyag: Nagy mennyiségű bronzkori kerámia.⁸⁶

- *Kiscsala, Útőrház IV.* (62.): Az útőrháztól északra, a magaspart és az 54. sz. főút között észak-északnyugat-dél-délkeleti irányú alacsony dombon kisméretű lelőhely. Gyűjtött leletanyag: Kis mennyiségű bronzkori kerámia.⁸⁷

- *Kiscsala, Útőrház V.* (63.): Az útőrháztól délre, a magaspart és az 54. sz. főút között északnyugat-délkeleti irányú alacsony dombon kisméretű lelőhely. Gyűjtött leletanyag: Kis mennyiségű bronzkori kerámia.⁸⁸

- *Kétvölgy, Halastavak I.* (50.): A magaspart széle és a magaspartra merőleges völgy által alkotott szegletben bizonytalan kiterjedésű lelőhely. Gyűjtött leletanyag: Bronzkori és szarmata edénytöredékek; három ismeretlen korú sír: „A két mély völgygel szabdalts magasparton sok, főleg a középső bronzkorból származó cseréptöredéket találtunk. A magaspart peremén, elszórtan emberi csontvázrészecskék voltak a felszínen [...]. A mindössze néhány napig tartó hitelesítő feltárás nem vezetett különösebb eredményre. [...] két, teljesen feldúlt emberi váz néhány csontja, valamint egy bolygatatlan ÉNy-DK-i irányítású, melléklet nélküli váz került elő.”⁸⁹

- *Kétvölgy, Halastavak II.* (54.): Az 54. sz. főút és a magaspart közötti bizonytalan kiterjedésű lelőhely. Gyűjtött leletanyag: Bronzkori és szarmata kerámia: „A Kétvölgy mindkét magas, lapos részén [...] bronzkori és szarmata edénytöredékeket, terra sigillatákat is begyűjtöttem. A bronzkori telep nyilvánvalóan az egész földhátat elfoglalta [...]”⁹⁰

Pontosan nem meghatározható, de nagy valószínűséggel bronzkori lelőhelyek:

- *Kiscsala I.* (13.): Kiscsala, Csala csárdától északra található sekély völgy északi oldalát lezáró alacsony dombsor és a magaspart találkozási pontja által alkotott szögletben, környezetéből kissé kiemelkedő, alacsony dombon észak-dél irányú, 100x80 m nagyságú lelőhely. Gyűjtött leletanyag: Közepes mennyiségű, pontosabb meghatározásra alkalmatlan őskori, feltehetően bronzkori kerámia.⁹¹

- *Középcsala I.* (22.): A középcsalai szántóföldek délnyugati oldalán futó dűlőút és az azt keresztező északkelet-délnyugati irányú dűlőút által közrezárt sarokban, a 120 m magassággal jelzett domb északkeleti oldalán észak-déli irányú, 100x75 m nagyságú lelőhely. Gyűjtött leletanyag: Közepes mennyiségű, pontosabb meghatározásra alkalmatlan őskori, feltehetően bronzkori kerámia.⁹²

- *Középcsala I.* (23.): A középcsalai szántóföldek délnyugati oldalán futó dűlő-

86 Knipl István és Lantos Andrea helyszínelése, 2005; KNIPL István 2014 160.

87 Knipl István terepbejárása, 2010; KNIPL István 2014 160.

88 Knipl István terepbejárása, 2010; KNIPL István 2014 160.

89 Wicker Erika leletmentése, 1987; KKJM RA 88.635; H. TÓTH Elvira 1990 85.

90 Wicker Erika terepbejárása, 1988; KKJM RA 88.659; H. TÓTH Elvira 1990 85–86.

91 Knipl István terepbejárása, 2001; KNIPL István 2004 175.; KNIPL István 2014 151.

92 Knipl István terepbejárása, 2001; KNIPL István 2004 177.; KNIPL István 2014 153.

út és az azt keresztező északkelet-délnyugati irányú dűlőút kereszteződésétől északra mintegy 350 méterre, a 118.2 m-rel jelzett domb déli oldalán kisméretű, 60 m átmérőjű lelőhely. Gyűjtött leletanyag: Kis mennyiségű pontosabb meghatározásra alkalmatlan őskori, feltehetően bronzkori kerámia.⁹³

- *Középcsala VIII. (29.)*: Az egykori Facskó-tanyától északkeletre, a környezetéből jelentősen kiemelkedő, 121.6 m magas domb keleti oldalán 110 m átmérőjű lelőhely. Gyűjtött leletanyag: Nagy mennyiségű pontosabb meghatározásra alkalmatlan őskori, feltehetően bronzkori kerámia.⁹⁴

- *Jegyző-dűlő III. (34.)*: A Csala–Császártöltési-csatornától délre mintegy 400 méterre, a Jegyző-dűlő déli határát alkotó erdősáv és a Dunavölgyi-főcsatorna által határolt szögletben észak-déli irányú, 200x100 m nagyságú lelőhely. Gyűjtött leletanyag: Közepes mennyiségű pontosabb meghatározásra alkalmatlan őskori, feltehetően bronzkori kerámia.⁹⁵

- *Sziget II. (40.)*: A Sziget-dűlőt kelet-nyugati irányban keresztülvágó dűlőútól északra 100 méterre, valamint az egykori Malom-ér délkelet-északnyugati/észak-déli irányú kanyarulatától keletre 350 méterre enyhe kiemelkedésen kisméretű, 80 m átmérőjű lelőhely. Gyűjtött leletanyag: Kis mennyiségű pontosabb meghatározásra alkalmatlan őskori, feltehetően bronzkori kerámia.⁹⁶

- *Morcsi-dűlő VI. (65.)*: A dűlő déli részén, a dűlőt határoló egykori meder és a beletorkolló északnyugat-délkelet irányú meder által bezárt szögletben lelőhely. Gyűjtött leletanyag: Kis mennyiségű pontosabb meghatározásra alkalmatlan őskori, feltehetően bronzkori kerámia.⁹⁷

- *Morcsi-dűlő VII. I. (66.)*: A dűlő medrekkel határolt nyugati részén, a dűlő nyugati határát jelentő meder keleti oldalán kisméretű lelőhely. Gyűjtött leletanyag: Kis mennyiségű pontosabb meghatározásra alkalmatlan őskori, feltehetően bronzkori kerámia.⁹⁸

VASKOR (KR.E. 900/800–0)

KLÍMA ÉS NÖVÉNYZET

A kora vaskor időszakának környezeti viszonyai gyakorlatilag megegyeznek a bronzkoriakkal. A középső vaskor során azután a klíma kissé szárazabb, hűvösebb lett (szubatlantikus fázis).⁹⁹ A tölgy fokozatosan visszaszorult az Alföld területén.¹⁰⁰ Az ártéren gyertyán, bükk, éger, nyír és fűz alkotta erdők találhatók. A Hátságon a sztyeppek kiterjedése továbbra is 75-80% volt. A sztyeppek fő alkotóelemei a fűfélék. Az emberi megtelepedés folyamatos, a búza és a le-

93 Knipl István terepbejárása, 2001; KNIPL István 2004 177.; KNIPL István 2014 153.

94 Knipl István terepbejárása, 2001; KNIPL István 2004 178.; KNIPL István 2014 154.

95 Knipl István terepbejárása, 2001; KNIPL István 2004 179.; KNIPL István 2014 155.

96 Knipl István terepbejárása, 2001; KNIPL István 2004 180.; KNIPL István 2014 156.

97 Knipl István terepbejárása, 2010; KNIPL István 2014 160.

98 Knipl István terepbejárása, 2010; KNIPL István 2014 161.

99 JÁRAINÉ KOMLÓDI Magda 1966 199.; JÁRAINÉ KOMLÓDI Magda 1989 157.; KORDOS László 1989 124.

100 JÁRAINÉ KOMLÓDI Magda 1966 199.; JÁRAINÉ KOMLÓDI Magda 1989 157.

geltetésre utaló gyomok jelen voltak a területen.¹⁰¹

AZ ÚJ BEVÁNDORLÓK ÉS LETELEPEDÉSÜK NYOMAI

A kora vaskorban az Alföld területén az ázsiai eredetű szkíta népesség élt. A császártöltési határban eddig nem sikerült kimutatni régészeti hagyatékukat, és a szomszédos települések területén is csak elvétve fordulnak elő hozzájuk köthető leletek.¹⁰² A vaskor későbbi szakaszában a Kárpát-medence jelentős, elsősorban nyugati része a kelták uralma alá került. Első csoportjaik a bajor Duna-medencéből jutottak el a Kárpát-medencéig, ahol a Kr. előtti 3. században előbb a Dunántúlon telepedtek le. További Kárpát-medencei terjeszkedésük során kisebb csoportjaik az Alföldre is eljutottak.¹⁰³ A Duna–Tisza köze nem tartozott a kelták fontos szállásterületei közé, ezért ezen a területen igen kevés a kelta megtelepülésre utaló anyag.¹⁰⁴ A császártöltési határban is csupán két lelőhelyen sikerült kimutatni jelenlétüket: a Százasa-istálló III. és Kiscsala, Csala csárda III. lelőhelyek területén néhány tipikusan kelta leletnek számító oldal- és némi egyéb edénytöredéket sikerült összegyűjteni.¹⁰⁵ A Dunántúlon a kelta törzsek megérték a római hódítást, míg gyér lakosságú alföldi telepeik a keletről érkezett új hódítók, a szarmaták uralma alá kerültek.¹⁰⁶

VASKORI LELETHELYEK A CSÁSZÁRTÖLTÉSI HATÁRBAN

- *Kiscsala, Csala csárda III. (7.):* A csárdától nyugatra, a magaspart szélén, a 108.1 m magassággal jelzett dombon 70 m átmérőjű lelőhely. Gyűjtött leletanyag: Kis mennyiségű kelta kerámia.¹⁰⁷

- *Százasa istálló III. (21.):* Az istállótól 400 méterre északra levő, az 54. sz. út melletti kiserdő és a magaspart között elnyúló dombokon észak-déli irányú, 300x100 m nagyságú lelőhely, amely északon a magaspartot megszakító egykori mély vízmosásnál ér véget. Gyűjtött leletanyag: Közepes mennyiségű kelta kerámia.¹⁰⁸

RÓMAI KOR – SZARMATÁK (KR.U. 50–400)

KLÍMA ÉS NÖVÉNYZET

A római kor idején kismértékű lehűlés következett be.¹⁰⁹ A legjelentősebb erdőalkotó fafaj a folyamatosan emelkedő arányú tölgy. Erdőalkotó tényező a bükk és az éger, jelen volt továbbá a fűz, a gyertyán, a nyír és a mogoró. Az ártéren

101 JAKAB Gusztáv – SÜMEGI Pál – MAGYARI Enikő 2004a 399.; JAKAB Gusztáv – SÜMEGI Pál – MAGYARI Enikő 2004b 194.; KNIPL István – SÜMEGI Pál 2011 50.; KNIPL István – SÜMEGI Pál 2012 444.; KNIPL István 2014 86.; KNIPL István – JAKAB Gusztáv – SÜMEGI Pál 2014 107.

102 TÓTH Katalin 1998 66.; KNIPL István 2004 187.; KNIPL István 2013 16.; KNIPL István 2014 61.; BICZÓ Piroska 1984 62.

103 SZABÓ Miklós 1971 15–16.

104 MARÁZ Borbála 1977 47.

105 KNIPL István 2004 187.; KNIPL István 2014 61.

106 BICZÓ Piroska 1984 24.

107 Knipl István terepbejárása, 2001; KNIPL István 2004 174.; KNIPL István 2014 149.

108 Knipl István terepbejárása, 2001; KNIPL István 2004 177.; KNIPL István 2014 152.

109 KORDOS László 1989 125.

gyertyános-tölgyes és gyertyános-bükkös társulások a jellemzők. A medrek mentén elhelyezkedő erdős területek között erősen taposott, bolygatott, legeltetett rétek helyezkedtek el. A Hátság tölgyerdőkkel jellemezhető erdőssztyepp területén jelentős kiterjedésű kaszálók, legelők és gabonaföldek létesültek. A sztyepppek kiterjedése annak ellenére elérte a 75–80%-ot, hogy az erdőterületek kismértékű növekedése tapasztalható. A korszakban az antropogén hatás jelentős, a búza folyamatosan jelen volt, megjelent a rozs. A bolygatásra, legeltetésre utaló gyomok, a lándzsás útifű, a vadmender/komló jelenléte is folyamatos.¹¹⁰

AZ ÚJ BEVÁNDORLÓK ÉS LETELEPEDÉSÜK NYOMAI

A szarmaták iráni eredetű és nyelvű lovasnomád népe a Volga vidékéről és a dél-oros sztyeppéről indulva nagyjából akkor szállta meg az Alföldet, amikor a rómaiak birodalmukhoz csatolták a Dunántúlt, a későbbi Pannónia provinciát. Több törzsük közül először a jazigok települtek le a Dunától keletre, később csatlakoztak hozzájuk a rokon roxolán és alán törzsek is. Kezdetben – Dacia provincia megalakításáig – szoros és állandó kapcsolatot tartottak főként az Al-Duna mellett maradt rokonaikkal, kereskedelmük elsősorban a Kárpát-medencében hiányzó vas behozatalát célozta. A két római provincia közé ékelődött szarmata törzsek ittlétük több mint 400 éve alatt folyamatos és állandó kapcsolatban voltak római birodalombeli szomszédaikkal. Viszonyuk hol háborús, hol békés volt, de kereskedelmi kapcsolataik sosem szüneteltek. Ezért olyan gyakoriak a szarmata leletanyagban a római eredetű tárgyak.¹¹¹

A kapcsolattartást segíthette a Duna–Tisza közén feltételezhető római kereskedelmi út is. Az út a 2. század elején felépült hajóhídon vezethetett át a Dunán, majd Dunavecshénél az Örjeg mocsarain át Szabadszállás irányába, innen keletnek fordulva valahol Csongrád és Szentés között érhetette el a Tiszát.¹¹² Valószínűleg szintén egykori kereskedelmi útvonal része lehetett a Császártöltés és Hajós határán húzódó, az egykori mocsaras területen átvezető, az I. katonai felmérés térképén látható töltés is, amiről falunk a nevét kapta.¹¹³

A szarmata települések sűrűn egymás mellett helyezkedtek el, és gyakorlatilag teljesen kitöltötték a Duna-Tisza közét és a Tiszántúlt. Félig földbe mélyített házaik tapasztott falúak és nyeregtetősek voltak. Lovat, szarvasmarhát, juhot, sertést és baromfit tartottak, és földműveléssel is foglalkoztak. Viszonylag békés életüknek a Római Birodalom megdöntésére induló germán törzsek többszöri átvonulása vetett véget. A háborús időszakban jelentős szarmata tömegek vándoroltak ki a mai Franciaország és Olaszország területére, egy részük Észak-Afrikaig jutott el. Egyes csoportjaik azonban még az 5. század második felében is a Dél-Alföldön éltek.¹¹⁴

110 SÜMEGI Pál 2001b 9–10.; JAKAB Gusztáv – SÜMEGI Pál – MAGYARI Enikő 2004a 399.; JAKAB Gusztáv – SÜMEGI Pál – MAGYARI Enikő 2004b 194.; KNIPL István 2014 87–88.; KNIPL István – JAKAB Gusztáv – SÜMEGI Pál 2014 108.

111 WICKER Erika 2000 73.

112 KÓHEGYI Mihály 1972 109.

113 WICKER Erika – KNIPL István 2005a 369.; WICKER Erika – KNIPL István 2005b 102–103.; Erről részletesebben A falu neve című részben írunk.

114 WICKER Erika 2000 73.

E korszakra a község határában 27 lelőhely keltezhető, de korai szarmata megtelepedésre egyik sem utal. Jól illeszkednek a környező települések területén előkerült 3–4. századi lelőhelyek által alkotott sorba.¹¹⁵ A falu külterületén a lelőhelyek elhelyezkedése alapján a szarmata lelőhelyek jelentős része vízparti dombháton található.¹¹⁶ Vidékünkön a magaspart területén egy viszonylag keskeny sávban sűrűn helyezkednek el (Újtemető I., II., III., Téglagyár, Százás istálló I., II., III., Kiscsala, Csala csárda II., III., VIII., Kiscsala, Útórház I. és Kétvölgy). A korábbi korszakokkal ellentétben a szarmaták a magaspartra merőleges völgyek mentén, a homokvidék belseje felé is létrehozták kisebb-nagyobb településeiket (Szamárköly I., II. és Csibetelep).¹¹⁷ Lakott területté vált a Hátság magasparttól és völgyektől távolabbi része is (Vass tanya I., II. és Kalocsai dűlő). A sárközi lelőhelyek (Jegyző dűlő I., II., Majoros dűlő I., Morcsi dűlő I.) az egykori medreket (mélyebb, vizes területeket) követő, a környezetükből többnyire markánsan kiemelkedő dombháton találhatók, azaz az egykori medrekre szinte felfűződve jöttek létre. A lelőhelyek a magas ártér területén helyezkednek el, de a korábbi korszakokhoz képest változás, hogy egyes, kissé mélyebben fekvő részeken is telepjelenségeket találtunk. Ez összefügg a szarmata kor második felében bekövetkezett környezeti változással, melynek során az éghajlat kissé szárazabbá vált, és ennek következtében az árvízszint csökkent.¹¹⁸

Az előkerült anyagban jelentős számú gyorskorongon készült, jól iszapolt szürke és néhány piros kerámia található. Gyakori leletek a lekerekített és behúzott tálperemek és a nagy hombáredények töredékei. Nagyszámú kézzel formált kerámiát is összegyűjtöttünk. E típusra a rossz minőségű kidolgozás, a rossz égetés és a formaszegénység a jellemző. A késő szarmata korszak leletanyagában gyakori a kézikorongolt kerámia, mely a 4. sz. végén tűnik fel, s legjellemzőbb formája a fazék.¹¹⁹ Ehhez a típushoz tartozó töredékeket csak az Újtemető lelőhelyen sikerült megfigyelni. A község határában található szarmata leletek jelentős részét a szarmata korszak kései periódusára (3–4. sz.) datálhatjuk.

SZARMATA LELŐHELYEK A CSÁSZÁRTÖLTÉSI HATÁRBAN

- *Újtemető I. (1.):* Az Újtemetőtől mintegy 150–200 méterre délnyugatra, közvetlenül a magaspart szélén elterülő alacsony dombon 220x220 m nagyságú lelőhely.

Gyűjtött leletanyag: Nagy mennyiségű szarmata kerámia.¹²⁰

- *Újtemető II. (2.):* A falu déli határán, az Újtemető és a magaspart között, a temető déli oldalával egy vonalban kisméretű, 80 m átmérőjű lelőhely. Gyűjtött leletanyag: Nagy mennyiségű szarmata kerámia.¹²¹

- *Újtemető III. (3.):* Az Újtemető északnyugati sarka és a magaspart között mint-

115 GALLINA Zsolt 1986 24.; BICZÓ Piroska 1984 50.

116 KULCSÁR Valéria 1984 22.

117 Knipl István terepbejárása, 2000 és 2001. KNIPL István 2004 189.; KNIPL István 2014 64.

118 KNIPL István 2014 88.

119 VÖRÖS Gabriella 1983 22.

120 Knipl István terepbejárása, 2000; KNIPL István 2004 173.; KNIPL István 2014 148.

121 Knipl István terepbejárása, 2000; KNIPL István 2004 174.; KNIPL István 2014 148.

egy 120 m széles lelőhely, hossza az elkerített üzemi terület miatt nem állapítható meg. Gyűjtött leletanyag: Közepes mennyiségű szarmata kerámia.¹²²

- *Százas istálló I. (4.):* Az egykori téglagyártól 400 méterre északra, a Százas istállótól délre, a magaspart és az 54. sz. út között alacsony dombsoron hosszan elnyúló, 450x150 m nagyságú lelőhely. Gyűjtött leletanyag: Nagy mennyiségű szarmata kerámia.¹²³

- *Kiscsala, Csala csárda III. (7.):* A csárdától nyugatra, a magaspart szélén, a 108.1 m magassággal jelzett dombon 70 m átmérőjű lelőhely. Gyűjtött leletanyag: Kis mennyiségű szarmata kerámia.¹²⁴

- *Kiscsala, Útőrház I. (10.):* Az 54. sz. főút keleti oldala mentén az egykori Útőrházzal szemben kb. 250 méterre délkeletre, markáns kiemelkedésen északnyugat-délkeleti irányú, 220x130 m nagyságú lelőhely, amely az egész dombra kiterjed. Gyűjtött leletanyag: Kis mennyiségű szarmata kerámia.¹²⁵

- *Kiscsala, Geringer-tanya I. (14.):* Az egykori Geringer-tanyától mintegy 600 méterre nyugatra, a Kiscsalától északra levő erdő északnyugati sarkánál 100 m átmérőjű lelőhely. Gyűjtött leletanyag: Nagy mennyiségű szarmata kerámia.¹²⁶

- *Majoros-dűlő I. (16.):* A Vass-tanya felé vezető út első jobb oldali elágazását képező földút és a Vass-tanyai út kereszteződésétől északra kb. 250 méterre, az úttal párhuzamos alacsony dombor északi oldalán kisméretű, 70 m átmérőjű lelőhely. Gyűjtött leletanyag: Kis mennyiségű szarmata kerámia.¹²⁷

- *Belterület (18.):* „Császártöltés község belterületének egy részén 1988 nyarán gázvezeték számára árkok ásását kezdték meg. Az árkok egyelőre a falu területének felén a Keceli és a Kossuth utcák által bezárt háromszögben készültek el. Az árkokat az utcák egyik oldalán ásták (géppel), szélességük 40-50 cm ill. 60-80-100 cm volt. A bejárési munkát feltétlenül megnehezítette az, hogy az árokásás során a betonutak szélét is feltörték, így az árkok melletti földhányások teljesen tele voltak kisebb-nagyobb kő- és téгла-, valamint pala- és cserépdarabokkal. A cserepek megfigyelése igen nehéz és esetleges volt. Ezért a vártnál kevesebb leletet (főleg bronzkori és szarmata cserepeket) tudtam összegyűjteni. Állat és embercsontok ezen a részen egyáltalán nem kerültek elő.”¹²⁸

- *Kossuth utca (19.):* A Vass-tanya felé vezető út jobb oldalán, a házak végében levő szőlőknél kisméretű, 80 m átmérőjű lelőhely. Gyűjtött leletanyag: Kis mennyiségű szarmata kerámia.¹²⁹

- *Százas istálló II. (20.):* Az istálló és a tőle mintegy 100 métere délre található szőlő közötti lelőhely, kiterjedését a szőlővel betelepített terület és az üzem kerítése miatt nem lehetett megállapítani. A lelőhely feltehetőleg összefügg a közeli

122 Knipl István terepbejárása, 2000; KNIPL István 2004 174.; KNIPL István 2014 149.

123 Knipl István terepbejárása, 2000; KNIPL István 2004 174.; KNIPL István 2014 149.

124 Knipl István terepbejárása, 2001; KNIPL István 2004 174.; KNIPL István 2014 149.

125 Knipl István terepbejárása, 2001; KNIPL István 2004 175.; KNIPL István 2014 150.

126 Knipl István terepbejárása, 2001; KNIPL István 2004 175.; KNIPL István 2014 151.

127 Knipl István terepbejárása, 2001; KNIPL István 2004 176.; KNIPL István 2014 151.

128 Wicker Erika helyszínelése, 1988; H. TÓTH Elvira 1990 85.

129 Knipl István terepbejárása, 2001; KNIPL István 2004 176.; KNIPL István 2014 152.

Százas istálló I. (4.) lelőhellyel. Gyűjtött leletanyag: Kis mennyiségű szarmata kerámia.¹³⁰

- *Százas istálló III. (21.):* Az istállótól 400 métere északra, az 54. sz. út mellett található kisméretű erdő és a magaspárt között elnyúló dombokon észak-déli irányú, 300x100 m nagyságú lelőhely, amely északon a magaspártot megszakító egykori mély vízmosásnál ér véget. A vízmosásban dűlőút fut, északi partján található egy nagyfeszültségű távvezeték. Gyűjtött leletanyag: Közepes mennyiségű szarmata kerámia.¹³¹

- *Középcsala V. (26.):* A Középcsala III. lelőhely északi részén található markáns kiemelkedéstől északkeletre 300 méterre északnyugat-délkeleti irányú, 100x70 m nagyságú lelőhely. Gyűjtött leletanyag: Kis mennyiségű szarmata kerámia.¹³²

- *Középcsala VI. (27.):* A szántó nyugati szélénél található kisméretű erdő (egykori Facskó-tanya) délkeleti szélétől kb. 450 méterre keletre 120 m átmérőjű lelőhely. Gyűjtött leletanyag: Nagy mennyiségű szarmata kerámia.¹³³

- *Kiscsala, Csala csárda VII. (33.):* A csárdától délnyugatra található 113 m magas ponttól délre elterülő magas domb közepén és keleti oldalán északnyugat-délkeleti irányú, 150x100 m nagyságú, közvetlen a magaspárt szélén fekvő lelőhely. Gyűjtött leletanyag: Közepes mennyiségű szarmata kerámia.¹³⁴

- *Jegyző-dűlő I. (35.):* A Csala–Császártöltési csatornától mintegy 80 méterre délre, az egykori Walter-tanyától 500 méterre keletre északnyugat-délkeleti irányú, 150x100 m nagyságú lelőhely. Gyűjtött leletanyag: Közepes mennyiségű késő szarmata kerámia.¹³⁵

- *Jegyző-dűlő II. (36.):* A Csala–Császártöltési csatorna és a Dunavölgyi-főcsatorna összefolyásától keletre 150 méterre, a Jegyző-dűlőben észak-déli irányú, 100x70 m nagyságú lelőhely. Gyűjtött leletanyag: Közepes mennyiségű szarmata kerámia.

- *Szamárvölgy (37.):* Az egykori patakmedret északról határoló dombsoron 50 m átmérőjű lelőhely. Gyűjtött leletanyag: Kis mennyiségű szarmata kerámia.¹³⁶

- *Csibetelep (38.):* A Csibeteleptől keletre levő magasparton elterülő dombokon északkelet-délnyugati irányú, nagy kiterjedésű, 400x200 m nagyságú lelőhely. Gyűjtött leletanyag: Igen nagy mennyiségű szarmata kerámia.¹³⁷

- *Morcsi-dűlő I. (41.):* A Morcsi-dűlő II. lelőhelytől (42.) 100 méterre délre 80 m átmérőjű lelőhely. Gyűjtött leletanyag: Kis mennyiségű szarmata kerámia.¹³⁸

- *Vass-tanya I. (46.):* A Vass-tanyától délnyugati irányba vezető út mentén, a tanyától mintegy 800 méterre elterülő dombon 220x120 m nagyságú lelőhely.

130 Knipl István terepbejárása, 2001; KNIPL István 2004 176.; KNIPL István 2014 152.

131 Knipl István terepbejárása, 2001; KNIPL István 2004 177.; KNIPL István 2014 152.

132 Knipl István terepbejárása, 2001; KNIPL István 2004 177.; KNIPL István 2014 153.

133 Knipl István terepbejárása, 2001; KNIPL István 2004 178.; KNIPL István 2014 154.

134 Knipl István terepbejárása, 2001; KNIPL István 2004 179.; KNIPL István 2014 155.

135 Knipl István terepbejárása, 2001; KNIPL István 2004 179.; KNIPL István 2014 155.

136 Knipl István terepbejárása, 2001; KNIPL István 2004 179.; KNIPL István 2014 156.

137 Knipl István terepbejárása, 2001; KNIPL István 2004 179.; KNIPL István 2014 156.

138 Knipl István terepbejárása, 2001; KNIPL István 2004 180.; KNIPL István 2014 156.

Gyűjtött leletanyag: Kis mennyiségű szarmata kerámia.¹³⁹

- *Vass-tanya II. (47.)*: A tanyától délnyugati irányba vezető út és a Vass-tanyai aszfaltút kereszteződésétől kb. 200 méterre északnyugatra elterülő dombokon északnyugat-délkeleti irányú, 150x80 m nagyságú lelőhely. Gyűjtött leletanyag: Nagy mennyiségű szarmata kerámia.¹⁴⁰

- *Kalocsai-dűlő (48.)*: A Vass-tanya felé vezető út utolsó kanyarjánál (az út itt fordul délkeleti irányba), az út bal oldalán elterülő alacsony dombokon 100 m átmérőjű lelőhely. Gyűjtött leletanyag: Kis mennyiségű szarmata kerámia.¹⁴¹

- *Kétvölgy, Halastavak II. (54.)*: Az 54. sz. főút és a magaspart közötti bizonytalan kiterjedésű lelőhely. Gyűjtött leletanyag: „A Kétvölgy mindkét magas, lapos részén [...] bronzkori és szarmata edénytöredékeket, terra sigillatákat is begyűjtöttem.”¹⁴²

- *Téglagyár (55.)*: A téglagyár északi oldalánál a „terepbejárás során viszonylag kevés régészeti lelet került elő a két domb területéről. A cserepek egy része szarmata kori, a többi valószínűleg bronzkori, meglehetősen jellegtelen, pontosabb datálásra nem alkalmas, apró cseréptöredék. Előkerült egy állatcsontból készült, téglyszerű csonttárgy (egyik vége mesterségesen elvágva), kora bizonytalan.”¹⁴³

- *Szamárvölgy II. (61.)*: Az egykori patakmedert délről határoló északnyugat-délkeleti irányú dombsoron hosszan elnyúló nagyméretű lelőhely. Gyűjtött leletanyag: Közepes mennyiségű szarmata kerámia.¹⁴⁴

- *Kiscsala, Útőrház IV. (62.)*: Az útőrháztól északra, a magaspart és az 54. sz. főút között észak-északnyugat-dél-délkeleti irányú alacsony dombon kisméretű lelőhely. Gyűjtött leletanyag: Kis mennyiségű szarmata kerámia.¹⁴⁵

- *Kiscsala, Útőrház V. (63.)*: Az útőrháztól délre, a magaspart és az 54. sz. főút között északnyugat-délkeleti irányú alacsony dombon kisméretű lelőhely. Gyűjtött leletanyag: Kis mennyiségű szarmata kerámia.¹⁴⁶

NÉPVÁNDORLÁS KOR (KR.U. 400–896)

KLÍMA ÉS NÖVÉNYZET

A népvándorlás korában a természeti környezet fokozatosan megváltozott: egy szárazabb éghajlati periódus fejlődött ki.¹⁴⁷ A változást tükrözi a növényzet átalakulása is. A fő erdőalkotó a tölgy. A vegyes lombos erdőkben jelen volt a gyertyán, a bükk, a nyír és a fenyő. Az erdővel borított területek aránya kismértékben emelkedett, fokozatosan elérte, majd meghaladta a 30%-ot. A Hátság er-

139 Knipl István terepbejárása, 2002; KNIPL István 2004 181.; KNIPL István 2014 157.

140 Knipl István terepbejárása, 2002; KNIPL István 2004 181.; KNIPL István 2014 158.

141 Knipl István terepbejárása, 2002; KNIPL István 2004 181.; KNIPL István 2014 158.

142 Wicker Erika terepbejárása, 1988; KKJM RA 88.659.; H. TÓTH Elvira 1990 85–86., 118.

143 Wicker Erika terepbejárása, 1988; KKJM RA 88.660.; H. TÓTH Elvira 1990 86.

144 Knipl István terepbejárása, 2010; KNIPL István 2014 160.

145 Knipl István terepbejárása, 2010; KNIPL István 2014 160.

146 Knipl István terepbejárása, 2010; KNIPL István 2014 160.

147 KORDOS László 1989 125.; RÁCZ Lajos 2001 54.

dőssztyepp területén az üröm és a libatopfélék mennyisége jelentősen nőtt. Az emberi hatás folyamatos, a búza és a rozs mellett a gyomok és a lándzsás útifű mennyisége is fokozatosan növekedett. Megjelentek a keresztesvirágzatúak és az útifű.¹⁴⁸ Ezek és az irtványokon terjedő nyír arra utalnak, hogy a szárazabb térszíneken művelt területek, szántóföldek, legelők, kaszálók és utak voltak.

AZ ÚJ BEVÁNDORLÓK ÉS LETELEPEDÉSÜK NYOMAI

Bár az őskortól kezdődően folyamatosan kisebb-nagyobb népmozgásokkal számolhatunk, ténylegesen népvándorlás kornak azt az időszakot nevezzük, mely a hunok beköltözésével kezdődik, a Római Birodalmat megdöntő germán törzsek vándorlásával majd az avarok letelepedésével folytatódik, s végső fázisát a magyar törzsek honfoglalása jelenti. Ezekben az eseményekben döntő fontosságú szintér volt a Duna–Tisza köze. Hadiút a germánok dél felé vonulásakor, és nyitott kapu minden, az Al-Duna mentén a Kárpát-medencébe költöző keleti nép számára. Szinte lakatlan vidék, afféle senki földje az alig néhány évig itt élő hunok után, s uralkodók székhelye az avar korban.

A történelmi eseményeket pontosan tükrözi a régészeti emlékanyag is. A Római Birodalom megdöntését célzó népmozgások, hadi események nem kedveztek a békés életnek. A szarmata falvakat elhagyták lakói; hun és germán temetőket, falvakat nem találunk, hiszen tartósabb letelepedésükre nem került sor. Csak az írott források és egy-egy véletlenül előkerült sírlelet – melyek közül legszebb a Dunapataj melletti Bakodpusztán eltemetett szkír előkelő – jelzi, hogy abban az időben ez a vidék ha bizonyíthatóan lakott nem is, de néptelen sem volt. Száz évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy a háborús események után egy új keleti nép, az avarok beköltözésével ismét évszázadokra megteremtődhesse-
nek a viszonylag békés élet feltételei.¹⁴⁹

Az 568-tól a 9. század elejéig tartó, avarkornak nevezett periódus időrendi és etnikai problémáit máig sem sikerült megnyugtatóan megoldani. Annak ellenére nem, hogy csak a mai Magyarország területén több tízezer avar kori sírt tártak fel. Megjelenésükkel azonban mindenképpen új periódus kezdődött a Kárpát-medencében, s ezt az új időszakot az első letelepedők neve alapján avarkornak nevezzük, bár ma már tudjuk, hogy a 660 táján betelepülő második „avar” hullám népessége nem avar, hanem onogur volt (közép avarkor); s a velük együtt vagy pár évtizeddel később ide érkező griffes-indások (késő avarkor) ugyancsak más etnikumhoz tartoztak. A korai avar államszervezet központja feltehetően az Al-Duna környékén volt, de a 7. század közepe táján nagyjából a mai Kiskunság területére helyeződött át, és ott is maradt az avar állam bukásáig. Talán soha olyan jelentőségű nem volt a Duna–Tisza köze, mint az avarok idején, hiszen a mai Kiskunság területe volt a birodalom uralkodóinak székhelye.

148 SÜMEGI Pál 2001b 9-10.; JAKAB Gusztáv – SÜMEGI Pál – MAGYARI Enikő 2004a 399.; JAKAB Gusztáv – SÜMEGI Pál – MAGYARI Enikő 2004b 194.; KNIPL István – SÜMEGI Pál 2011 52.; KNIPL István – SÜMEGI Pál 2012 445.; KNIPL István 2014 89.; KNIPL István – JAKAB Gusztáv – SÜMEGI Pál 2014 108–109.

149 WICKER Erika 2000 91.

lye. Erről tanúskodnak a kunbábonyi és bócsai, feltehetően fejedelmi sírok, a kunpeszérei, kiskőrösi gazdag avar temetők, a keceli avar leletek, és a halasi határból mára már csak leírás alapján ismert emléktárgy is.

Az avar birodalom végét jelentő frank támadások 791-ben kezdődtek. Az uralkodói szálláshelyig, a Duna–Tisza közére bevonuló frank sereg – egykorú források szerint legalábbis – mérhetetlen kincset zsákmányolva vonult vissza. Az avar birodalom jó része egy teljes évszázadra frank határgrofság lett. Követjárásaikat még egy ideig jegyzik a frank krónikák, a 830-as évek után azonban nem hallunk többé róluk.¹⁵⁰

Császártöltés határából egyelőre nem ismerünk olyan leleteket, melyeket a népvándorlás első másfél évszázadához köthetnénk.¹⁵¹ Kora avar kori leletanyag eddig még nem került elő, annak ellenére sem, hogy a távolabbi környéken kimutatható a kora avarok jelenléte.¹⁵² Mégis mindössze két lelőhelyen sikerült megtalálni avar megtelepedés nyomait. Az Újtemető I. lelőhely területén néhány darab sárgásbarna, kézikorongolt, oldaltöredék, továbbá egy kisméretű edény töredéke, a Vass tanya I. lelőhelyen pedig sárgásbarna, kézzel formált oldaltöredékek és egy darab, két lyukkal áttört függesztőfüles bográcsperem köthető az avarkor e szakaszához.¹⁵³ A tágabb környékről ismert településnyomok gyér, laza szerkezetű, házbokrokból álló, tanyaszerű megtelepedésre utalnak, ezeket megtalálhatjuk a Sárköz, a magaspart és a Hátság területén is.¹⁵⁴

A szárazabb éghajlat és az árvízszint csökkenése lehetővé tette, hogy a Sárköz területén nagyobb lélekszámú, folyamatosan lakott települések jöjjenek létre. Ennek következtében, a magaspart feltehetőleg elvesztette korábbi, az árvizek ellen menedéket nyújtó szerepét.

NÉPVÁNDORLÁS KORI LELŐHELYEK A CSÁSZÁRTÖLTÉSI HATÁRBAN
- *Újtemető I. (1.):* Császártöltés és Hajós határán, az Újtemetőtől mintegy 150–200 méterre délnyugatra, közvetlenül a magaspart szélén elterülő alacsony dombon 220x220 m nagyságú lelőhely. Gyűjtött leletanyag: Nagy mennyiségű avar kerámia.¹⁵⁵

- *Vass-tanya I. (46.):* A tanyától délnyugati irányba vezető út mentén, a tanyától mintegy 800 méterre elterülő dombokon észak-déli irányú, 220x120 m nagyságú lelőhely. Gyűjtött leletanyag: Nagy mennyiségű avar kerámia.¹⁵⁶

- *Sziget IV. (64.):* A dűlő északi részén, a dűlőt határoló egykori meder déli oldalán húzódó alacsony dombháton kisméretű lelőhely. Gyűjtött leletanyag: Kis mennyiségű avar kerámia.¹⁵⁷

150 WICKER Erika 2000 98–99.

151 KNIPL István 2004 190.; KNIPL István 2014 65.

152 Kőhegyi Mihály leletmentése 1978–1982; H. TÓTH Elvira 1990 149–150.; LÁSZLÓ Gyula 1976 112.; WICKER Erika 2014

153 Knipl István terepbejárása, 2000, 2002; KNIPL István 2004 190.; KNIPL István 2014 65.

154 KNIPL István 2014 90.

155 Knipl István terepbejárása, 2000; KNIPL István 2004 173.; KNIPL István 2014 148.

156 Knipl István terepbejárása, 2001; KNIPL István 2004 181.; KNIPL István 2014 157.

157 Knipl István terepbejárása, 2002; KNIPL István 2014 160.

HONFOGLALÁS, ÁRPÁD- ÉS KÖZÉPKOR, KORA ÚJKOR (896–16. SZÁZAD KÖZEPE)

KLÍMA ÉS NÖVÉNYZET

A magyar honfoglalás idején a korábbi kismértékű lehűlés után az éghajlat kedvezőbbé (meleg, de mérsékeltén száraz), és kissé csapadékosabbá vált.¹⁵⁸ A felmelegedés a 13. századig tartott, majd egy hűvösebb periódus (14-15. sz.) után rövid felmelegedés, átmeneti időszak következett (15-16. sz.), amely egy általános hűvösödésbe (kis jégkorszak) ment át.¹⁵⁹ A korszakban az erdőterületek aránya megközelítette, majd időlegesen meg is haladta a 40%-ot. A vegyes lombos erdőkben a fő erdőalkotó a tölgy, emellett jelen volt az erdőkben a gyertyán, a bükk, a szil, a fűz valamint az éger. Kevert tölgyesek és gyertyános-tölgyesek terjedtek el a területen. A magaspárt területén erőteljes emberi hatás és kiterjedt, gyomokkal és kultúrnövényekkel kevert erdőssztyepp rekonstruálható. A búza jelen volt, míg a rozs nem kimutatható a mintákból. Az emberi bolygatásra utaló gyomok folyamatosan jelen voltak.¹⁶⁰

AZ ÚJ BEVÁNDORLÓK ÉS LETELEPEDÉSÜK NYOMAI

A 9. század végén a Kárpát-medencébe települő honfoglaló magyarság nem lakatlan földet talált. Az avarság maradványai továbbra is itt éltek, talán csak a Duna–Tisza köze volt gyéren lakott. Ez volt az a terület, ahol nem igazán érezhette magát biztonságban az itt lakó, hiszen mindig is nyitott kapu volt a Kárpát-medencét az évezredek során elfoglaló új és új hódítók számára.

A korábban nomád, félnomád magyarság életmódja lassú változáson ment keresztül. Kialakultak a hosszabb-rövidebb ideig élő települések, ahol a már állandó építményeken (félig földbe ásott házak, boronaházak, kemencék) kívül minden bizonnyal megtalálhatók voltak a korábbi életmódra utaló, a félnomád életmódra igen jellemző sátrak is.¹⁶¹

A honfoglalás után letelepedő – és bizonnyal az őslakossággal is keveredő – magyarság az Árpád-kor folyamán igen sűrűn belakta új hazáját. Gócokban elhelyezkedő települései többnyire egymáshoz közel fekvő, néhány házas falvacskákból álltak. Az egy család számára csak szűken lakható házaikat félig földbe mélyítették, a tapasztott falakat nyeregtető fedte. A házak egyik sarkából kinyúló kemence a meleget adta, és természetesen sütésre-főzésre is használták. Általános volt a szabadban történő főzés is, amire a szabadtéri kemencék mellett a leggyakoribb Árpád-kori lelet, a maihoz hasonló alakú cserépbogrács utal. A telepeket környező földek műveléséből származó termények egy részét télire a házak körüli gabonásvermekben tárolták. Állataik védelmét karámsze-

158 KORDOS László 1989 125.; FRISNYÁK Sándor 1996 120.

159 KORDOS László 1989 126.; RÁCZ Lajos 2001 55–60.

160 SÜMEGI Pál 2001b 9–10.; JAKAB Gusztáv – SÜMEGI Pál – MAGYARI Enikő 2004a 400.; KNIPL István – SÜMEGI Pál 2011 52.; KNIPL István – SÜMEGI 2012 445.; KNIPL István 2014 91.; KNIPL István – JAKAB Gusztáv – SÜMEGI Pál 2014 109.

161 WOLF Mária 2003 327.

rú építmények szolgálták. Törvény kötelezte őket templomok építésére. Az új vallás nemcsak életüket változtatta meg. A temetőkből immáron hiányzik a túlvilági útra szánt étel és ital, hiányzanak a fegyverek és egyéb, a „pogány” szokásokra utaló tárgyak. Olykor néhány hajkarika vagy pártadisz jelzi csak az egykori viseletet.

A 12. századra a települési rendszer megszilárdult, és kialakult kevés háztartásból álló, viszonylag kisméretű, szórt szerkezetű települések rendszere. A régészeti korok során először népesült be hosszú időre, nagyszámú lakossággal a homokvidék belső, magaspárttól távol eső területe is. A vizsgált terület Árpád-kori történetére jellemző az írásos anyag teljes hiánya, így a kora középkori településszerkezetre csak a terepbejárás során előkerült anyag alapján következtethetünk.

Mind a magaspárt, mind a Sárköz területén jelentős számú, különböző méretű településsel számolhatunk. A falvak túlnyomó többsége valószínűleg nem a teljes Árpád-korban, hanem csak néhány emberöltőnyi időtartamban létezett. A települések rendszerint az egykori medrek közelében, kiemelkedő dombháton, illetve a magaspárt területén helyezkedtek el. Vizenyős helyeken, illetve a medrektől nagyobb távolságra – a korszakra jellemző módon – általában nem találunk településnyomokat.¹⁶²

A központi hatalom megszilárdulásával, majd a magyar királyság létrejöttével kialakult a Kárpát-medence középkori politikai és települési rendszere (királyi, egyházi központok). A megye Dunán inneni részének legnagyobb és meghatározó települése Kalocsa volt, amely az Árpádok egyik korai családi központja lehetett. A környék legnagyobb birtokosai a kalocsai érsek, a kalocsai káptalan és a szekszárdi apátság voltak. Ugyanekkor Kalocsa környékén Halom (Homokmégy) és Nádudvar településeken királyi–királynői udvarhelyekkel is számolhatunk.¹⁶³

A Duna–Tisza közti Árpád-kori falvak egyszerű, jórészt eseménytelen életének a 13. század második harmadában vetettek véget a történelmi események. A mongol betörést megelőző első kun bevonulás és a rablásokkal-fosztogatásokkal járó kivonulás, majd pedig a tatárjárás következményeképp a települések nagy részén megszűnt az élet: az ország középső része szinte pusztasággá vált.

A tatárjárás pusztításai után a régi falvak helyén vagy új területen új települések jöttek létre – vidékünkön jellemzően nagyjából 5-6 km-re egymásról. Egyelőre nem ismerjük nagyságukat, szerkezetüket, hiszen egyetlen környékbeli középkori falu feltárására sem került még sor; a csak a felszínen esetlegesen gyűjthető leletek pedig nem adnak pontos választ ezekre a kérdésekre. Az bizonyos, hogy viszonylag nagyméretű templomok álltak bennük, melyeket újonnan építettek, esetleg az egykor ott állt Árpád-kori templomot bővítették ki. Ezeknek az épületeknek és a körülöttük levő temetőnek a maradványai jórészt mezőgazdasági munkák során kerültek/kerülnek elő, és az adott korszakbeli, ismert írásos do-

¹⁶² SZABÓ István 1971 14–35.

¹⁶³ GYÖRFFY György 1987 330.

kumentumok és a gyakran ma is használatos határ- és dűlőnevek alapján többnyire biztonságosan meg is tudjuk határozni, melyik középkori faluról van szó. A török hadjáratok idején – hasonlóan a tatárjáráshoz – e falvakat elhagyják, a lakók biztonságosabb helyeken, általában közeli városokban keresnek menedéket, de egykori falujuk neve egyrészt generációról generációra szállva, másrészt a hódoltság kori török adminisztrációnak köszönhetően akár a mai napig is fennmaradt. Egy részüket a török hódoltság után, a 18. században honi és külhoni bevándorlók újratelepítik, így a középkori falu neve tovább él; más részük azonban nem népesül be, és az egykori településre csak egy-egy dűlőnév, hátrész-elnevezés emlékeztet. Császártöltés határában és környezetében is van mindkettőre példa.¹⁶⁴ (Ld. a Határnevek üzenete I. Egykor volt középkori falvak a mai császártöltési határban: Csalaegyház és Morcs ill. a Határnevek üzenete II. Egykor volt középkori falvak a mai császártöltési határ közvetlen környékén: Csákányfő, Polgárdi, Kéles és Illancs, Hajós- és Orbágysszentgyörgy, Zádor c. fejezeteket.)

A honfoglaló magyarság betelepülésével lezárult a népvándorlás kor mozgalmas időszaka. Községünk területén jelenleg nem ismerünk a honfoglalókhoz köthető emlékanyagot.¹⁶⁵ A környező településeken is csak néhány esetben sikerült dokumentálni a honfoglalás kori népesség megtelepedését vagy temetkezését.¹⁶⁶

Császártöltés külterületén 11 Árpád-kori lelőhely vált ismertté a terepbejárás során. Ezek közül a Középcsalán található (Középcsala III., VI., VII., VIII. és IX.) lelőhelyeket tekinthetjük egy laza szerkezetű falutelepülés nyomainak. A lelőhelyek egymástól mintegy 150–200 méterre, egymással párhuzamos, környezetükből enyhén kiemelkedő homokdombokon találhatók. Területükön a leletanyag nagy intenzitással jelentkezik, míg a köztük található sávokban nem észlelhető településre utaló nyom. A lelőhely-koncentráció legérdekesebb tagja a Középcsala IX. lelőhely, melyen az Árpád-kori megtelepedést jelző néhány bográcsstöredéken kívül sikerült hitelesíteni a középkori Csalaegyház templomának Árpád-kori előzményét is.¹⁶⁷ A települési tömbökön kívüli területeken alig-alig találhatunk Árpád-kori megtelepedésre utaló nyomokat. Több esetben feltehetően néhány házból álló, igen kisméretű, tanyaszerű településekre (szállások) utaló anyagot gyűjtöttünk össze (Újtemető I., II., Jegyző-dűlő III., Nagycsala, Sziget IV. lelőhelyek).¹⁶⁸

A töltési határ terepbejárása során két lelőhelyen (Középcsala IX. és 30.) találunk késő középkori megtelepedésre utaló nyomokat.¹⁶⁹

A középkorban újjátelepült Csalaegyház templomán és a hozzá köthető településen kívül a terepbejárások során kevés információt gyűjthettünk határunk késő középkori – koraújkori történetére vonatkozóan. Ekkoriban Morcs

164 WICKER Erika – KNIPL István 2005a; WICKER Erika – KNIPL István 2005b

165 ARNOLD Erzsébet – KNIPL István 2002 10.; KNIPL István 2014 66.

166 GALLINA Zsolt 1998 85-90.; BICZÓ Piroska 1984 28-29., 62.; WICKER Erika 2000b

167 Wicker Erika leletmentése, 2002; KKJM RA 2002.1107; 2004.1197.

168 Knipl István terepbejárása, 2000, 2001, 2010; KNIPL István 2004 192.; KNIPL István 2014 68.

169 ARNOLD Erzsébet – KNIPL István 2002, 11.; KNIPL István 2004 193., KNIPL István 2014 68.

és Polgárdi még lakott magyar település volt. A szakirodalomból ismert két, korábban előkerült 16. századi éremlelet talán e két falu egykori lakosaihoz köthető (57. és 58. lelőhely), és a Kiscsala–Útórház I. területén gyűjtött néhány cserpet is e korszakra datálhatjuk.

Az 57. lelőhely anyagában található érmek legkorábbi darabjai 1503-ban készültek, míg legkésőbbiekét 1525-ban verték. Feltehetően egy környékbeli (morcsi?) család próbálta összegyűjtött vagyonát valamikor a mohácsi csata idején biztonságba helyezni a Nagyszigeten, de már soha többé nem tudott érte menni...¹⁷⁰ Ugyanígy járt az a család is, aki szintén ezidőtájt rejtette el pénzét az általunk 58. lelőhelynek nevezett területen. Ha tudnánk, hogy hol volt 1931-ben Scheibl Tamás földje, ahol a pénzeletet találták,¹⁷¹ talán tudnánk azt is, hogy melyik még meglevő környékbeli magyar falu lakosa gondolta úgy, hogy itt vagyona biztonságban van...

A mai császártöltési határ kora újkori teljes lakatlanságát cáfolhatja az is, hogy a közelmúltban a Csibetelepnél (Csibetelep II. (Kruaba), 67. lelőhely) egy ismeretlen nagyságú temető néhány sírja került elő. Az igen kevés melléklet alapján feltételezhető, hogy a 16. század idején temetőnek használták ezt a kiemelkedést – de egyelőre nem tudjuk, hogy kik voltak, hányan lehettek, mennyi ideig éltek időlegesen ezen a vidéken. A gyér leletanyag esetleg rác-vlah betelepülőket sejtethet, akik átmenetileg az egykori Csalaegyház földjén telepedtek le, de erre egyelőre túlságosan kevés adatunk van¹⁷² (ld. a Határnevek üzenete I. Egykor volt középkori falvak a mai császártöltési határban: Csalaegyház és Morcs c. fejezetet).

Tény mindenestre, hogy nincs arra jelenleg sem tárgyi, sem írásos bizonyíték, hogy a falu közvetlen belterületén a középkorban (és a kora újkorban) tartós letelepedéssel, templomos faluval számolhatnánk – ez is igazolja, hogy jelen ismereteink szerint Császártöltés fiatal település, melynek nem volt középkori előzménye (ld. a Császártöltés, a fiatal település c. fejezetet).

HONFOGLALÁS KORI LELŐHELYEK A CSÁSZÁRTÖLTÉSI HATÁRBAN

–

ÁRPÁD-KORI LELŐHELYEK A CSÁSZÁRTÖLTÉSI HATÁRBAN

- *Újtemető I. (1.):* Császártöltés és Hajós határán, a császártöltési Újtemetőtől mintegy 150-200 méterre délnyugatra, közvetlenül a magaspart szélén elterülő alacsony dombon 220x220 m nagyságú lelőhely. Gyűjtött leletanyag: Nagy mennyiségű Árpád-kori kerámia.¹⁷³

- *Újtemető II. (2.):* A falu déli határán, az Újtemető és a magaspart között, a te-

170 Császártöltés–Nagyszigeti dűlőben 1935-ben Török Antal helyi lakos szántás közben találta az éremleletet, melynek egy része (71 db) a Nemzeti Múzeum Éremtárába került. A többi érem hollétéről nincs tudomásunk. A záró veretet 1552-re datálták, „de inkább 1525, mert gyanús a lelet összetétele.” Magyar Nemzeti Múzeum Éremtára, 157/1935.

171 Magyar Nemzeti Múzeum Éremtára, 229/1931. Az Éremtár 80 db pénzt vásárolt meg az eredeti leletből.

172 Az észak-bácskai rác-vlah betelepülésről összefoglalóan: WICKER Erika 2008

173 Knipl István terepbejárása, 2000; KNIPL István 2004 173.; KNIPL István 2014 148.

mető déli oldalával egy vonalban kisméretű, 80 m átmérőjű lelőhely. Gyűjtött leletanyag: Közepes mennyiségű Árpád-kori kerámia.¹⁷⁴

- *Középcsala II.* (23.): A középcsalai szántóföldek délnyugati oldalán futó dűlőút és az azt keresztező északkelet-délnyugati irányú dűlőút kereszteződésétől északra mintegy 350 méterre, a 118.2 m-rel jelzett domb déli oldalán kisméretű, 60 m átmérőjű lelőhely. Gyűjtött leletanyag: Kis mennyiségű Árpád-kori kerámia.¹⁷⁵

- *Középcsala III.* (24.): A középcsalai szántóföldek délnyugati oldalán futó dűlőút és az azt keresztező északkelet-délnyugati irányú dűlőút kereszteződésétől mintegy 500 méterre északra található markáns kiemelkedés délnyugati oldalán nagyméretű, északnyugat-délkeleti irányú, 350x250 m nagyságú lelőhely. Gyűjtött leletanyag: Nagy mennyiségű Árpád-kori kerámia.¹⁷⁶

- *Középcsala IV.* (25.): A középcsalai szántó nyugati szélénél található kisméretű erdőt (egykori Facskó-tanya) átszelő dűlőút két oldalán, az erdő délkeleti végétől 100 méterre északnyugat-délkeleti irányú alacsony dombon 80x50 m nagyságú lelőhely. Gyűjtött leletanyag: Nagy mennyiségű Árpád-kori kerámia.¹⁷⁷

- *Középcsala VI.* (27.): A középcsalai szántó nyugati szélénél található kisméretű erdő (egykori Facskó-tanya) délkeleti szélétől mintegy 450 méterre keletre 120 m átmérőjű lelőhely. Gyűjtött leletanyag: Nagy mennyiségű Árpád-kori kerámia.¹⁷⁸

- *Középcsala VII.* (28.): A középcsalai szántó nyugati szélénél található kisméretű erdő (egykori Facskó-tanya) délkeleti szélétől mintegy 200 méterre északnyugat-délkeleti irányú homokdombon 200x100 m nagyságú lelőhely. Gyűjtött leletanyag: Kis mennyiségű Árpád-kori kerámia.¹⁷⁹

- *Középcsala IX.* (30.): A lelőhely azonos a Kőhegyi Mihály által 1963-ban jelentett középkori templommal és temetővel. „A pusztától délkeletre mintegy 1200–1500 m-re terül el a csalai erdő, melynek keleti széle mellett kocsiút húzódik. Ettől Ny-ra 80 m-re van a lelőhely. A fenyvesekkel borított területen 6 árkot találtam, melyet bizonyosan a csontvázak és a templom megtalálása céljából ástak ismeretlen tettesek. Megállapítható volt, hogy legalább háromrétegű, középkori templom körüli temető és templom van ezen a helyen.”¹⁸⁰ Gyűjtött leletanyag: A templom területén 2002 augusztusában hitelesítő ásatásra került sor. A feltárás során az ép alapfal-szakaszok mellett jelentős mennyiségű téglaismeret és embercsont töredék került elő. A templom azonos a középkori Csalaegyház templomával és temetőjével.¹⁸¹

- *Jegyző-dűlő III.* (34.): A Csala–Császártöltési csatornától délre mintegy 400 méterre, a dűlő déli határát alkotó erdősáv és a Dunavölgyi főcsatorna által határolt szögletben észak-déli irányú, 200x100 m nagyságú lelőhely. Gyűjtött lelet-

174 Knipl István terepbejárása, 2000; KNIPL István 2004 174.; KNIPL István 2014 148.

175 Knipl István terepbejárása, 2001; KNIPL István 2004 177.; KNIPL István 2014 153.

176 Knipl István terepbejárása, 2001; KNIPL István 2004 177.; KNIPL István 2014 153.

177 Knipl István terepbejárása, 2001; KNIPL István 2004 177.; KNIPL István 2014 153.

178 Knipl István terepbejárása, 2001; KNIPL István 2004 178.; KNIPL István 2014 154.

179 Knipl István terepbejárása, 2001; KNIPL István 2004 178.; KNIPL István 2014 154.

180 Kőhegyi Mihály helyszínelése 1963; H. TÓTH Elvira 1990 174.; KKJM RA 90.681

181 Wicker Erika hitelesítő ásatása 2002; KKJM RA 2002.1107; 2004.1197.; KNIPL István 2004 178.; WICKER Erika – KNIPL István 2005a 107-108.; WICKER Erika – KNIPL István 2005b 103-109.

anyag: Kis mennyiségű Árpád-kori kerámia.¹⁸²

- *Nagycsala* (51.): Császártöltéstől keletre, az egykori nagycsalai szántóföldeken található lelőhely. A terület jelentős része évek óta parlag, így kiterjedése nem állapítható meg. Gyűjtött leletanyag: Közepes mennyiségű Árpád-kori kerámia.¹⁸³

- *Sziget IV.* (64.): A dűlő északi részén, a dűlőt határoló egykori meder déli oldalán húzódó alacsony dombháton lelőhely. Gyűjtött leletanyag: Kis mennyiségű Árpád-kori kerámia.¹⁸⁴

KÉSŐ KÖZÉPKORI – KORA ÚJKORI LELŐHELYEK A CSÁSZÁRTÖLTÉSI HATÁRBAN

- *Kiscsala, Útőrház I.* (10.): Az 54. sz. főút keleti oldala mentén az egykori Útőrházzal szemben kb. 250 méterre délkeletre markáns kiemelkedésen északnyugat-délkeleti irányú, 220x130 m nagyságú lelőhely, amely az egész dombra kiterjed. Gyűjtött leletanyag: Néhány késő középkori kerámia.¹⁸⁵

- *Középcsala IX.* (30.): A lelőhely azonos a Kőhegyi Mihály által 1963-ban jelentett középkori templommal és temetővel. „A pusztától délkeletre mintegy 1200–1500 m-re terül el a csalai erdő, melynek keleti széle mellett kocsit húzó-dik. Ettől Ny-ra 80 m-re van a lelőhely. A fenyvesekkel borított területen 6 árkot találtam, melyet bizonyosan a csontvázak és a templom megtalálása céljából ástak ismeretlen tettesek. Megállapítható volt, hogy legalább háromrétegű, középkori templom körüli temető és templom van ezen a helyen”.¹⁸⁶ Gyűjtött leletanyag: A templom területén 2002 augusztusában hitelesítő ásatásra került sor. A feltárás során az ép alapfalak mellett jelentős mennyiségű tégl- és embercsont-töredék került elő. A templom azonos a középkori Csalaegyház templomával és temetőjével.¹⁸⁷

- *Scheibl Tamás földje* (57.): 16. századi éremlelet, 1931-ben került elő.¹⁸⁸ „Az érmék, szám szerint 387 db a Főfémjelző Hivatal révén kerültek a Magyar Nemzeti Múzeumba, elvben az egész leletre igényt tartott a múzeum. Azonban csak 20 egy-néhány II. Lajos-érem lett beletárolva 147/1931. sz. alatt. [...] A lelőhelyről csak annyit írtak, hogy Scheibl Tamás császártöltési lakos saját földjén találta.”¹⁸⁹

- *Nagyszigeti dűlő* (58.): 16. századi éremlelet. Császártöltés–Nagyszigeti dűlőben 1935-ben Török Antal helyi lakos szántás közben találta az éremleletet, melynek egy része (71 db) a MNM Éremtárába került. A többi érem hollétéről nincs tudomásunk. A záróveret 1552-re datálták, „de inkább 1525, mert gyanús a lelet összetétele.”¹⁹⁰

182 Knip István terepbejárása, 2001; KNIPL István 2004 179.; KNIPL István 2014 155.

183 Knip István terepbejárása, 2002; KNIPL István 2004 182.; KNIPL István 2014 158.

184 Knip István terepbejárása, 2010; KNIPL István 2014 160.

185 Knip István terepbejárása, 2001; KNIPL István 2004 175.; KNIPL István 2014 150.

186 Kőhegyi Mihály helyszínelése 1963; H. TÓTH Elvira 1990 174.; KKJM RA 90.681

187 Wicker Erika hitelesítő ásatása 2002; KKJM RA 2002.1107; 2004.1197.; KNIPL István 2004 178.; WICKER Erika – KNIPL István 2005a 107–108; WICKER Erika – KNIPL István 2005b 103–109.

188 KKJM RA 68.110.

189 Torbágyi Melinda (Magyar Nemzeti Múzeum Éremtár) szíves közlése; az adatokat ezúton is köszönjük neki.

190 MNM Éremtár 157/1935.; KKJM RA 68.110.

- Csibetelep II. (Kruaba) (67.): A lelőhely területén 2014 januárjában földmunkát végeztek. Ennek során egy temető néhány sírját rongálták meg. „A lelőhely az egykori Csibeteleppel szemben, a Szamár völgy és az egykori Nagy-tó völgyének találkozásánál, egy a környezetéből jelentősen kiemelkedő dombon található. A földmunkák során mintegy 7-8 sírt rongáltak meg. [...] A temető területén pontosabb datálásra utaló leletanyagot nem tudtunk gyűjteni. A korábbi napokban azonban találtak egy kisméretű, sérült fülesgombot és egy kisméretű bronz lemezt a területen. Egyéb leletanyag nem került elő. A lelőhely környezetében több kisebb-nagyobb szarmata településnyom ismert. A temető a helyszíni szemle alapján, feltehetőleg nem köthető ezekhez. A szétszántott sírok elhelyezkedése esetlegesen egy soros temetőre utalhat.”¹⁹¹ „A domb északi kb. 4 m-es meredek fallal magasodik környezete fölé, ahol egykor a település kenderáztató tava volt, sváb nevén Kruaba. [...] A szántóföld elgyepesedett felszínét 25-30 cm mélyen szántották fel. Mivel a kiszántott csontok mindjárt a cserjékkel benőtt meredek fal közelében jelentkeznek, feltehető, hogy a lelőhely sírjainak egy részét korábban tereprendezéskor elhordták. [...] A temető bolygatott csontanyagát összeszedtük. A szondát olyan területen jelöltük ki, ahol humuszos, fekete betöltés látszott, környezetében mindenhol felszínre került a sárga löszös altalaj is. A szondában kis rábontással egy nyugat-keleti tájolású sírt találtunk. A felnőtt váz csontjai már a humuszos rétegben jelentkeztek. A sírgödör föltját csak a felsőtest vonalában tudtuk megfigyelni. A sírban eredeti helyén csak a jobb oldali bordasor és a gerincoszlop egy része, illetve a lábszárcsontok voltak. A koponya- és medencecsontok teljesen hiányoztak, a hosszúcsontokat különböző irányba fordította ki az eke. A csontanyag felszedésekor a mellkas környékéről került elő három kis fülesgomb, egy ujjperecen pedig egy pántgyűrű – sajnos a nyújtott váz kéztartása sem volt megállapítható. [...] A szondázás alapján megállapítható, hogy a bolygatott sírok egy nagyobb sírszámú temetőhöz tartoznak – becsült sírszám: 70-80 sír? A felnőtt vázak is a műveléssel bolygatott rétegben, illetve közvetlenül alatta találhatóak. A terület lucernával történő bevetése egy időre kizárja az intenzívebb művelést a területen, ami bizonyosan a sírok megsemmisüléséhez vezet.”¹⁹²

Jelenleg ennyit tudunk arról, hogy falunk határában kik is lakhattak előtűnk, sok ezer vagy több száz évvel ezelőtt. A történeti előzmények felvázolásához szakirodalmi feljegyzések és közelmúltbeli régészeti terepbejárások szolgáltatottak adatokat. De sajnos utóbbiak sem lehettek teljesek, hiszen határunkban sok olyan rész van (legelő, erdők, nem művelt vagy beépített területek), amit nem vizsgálhattunk. Ezért az itt felvázolt kép folyamatosan változhat – és változnia is kell, hogy minél többet tudhassunk meg azokról az emberekről, akiknek Császártöltés megalapítása előtt volt ez a terület, a mi falunk határa az otthonuk...

191 Knipl István helyszínelése 2014. Leltározatlan

192 Kustár Rozália leletmentése 2014. Leltározatlan

RÖVIDÍTÉS

KKJM RA = Kecskeméti Katona József Múzeum Régészeti Adattára

IRODALOM

- ARNOLD Erzsébet–KNIPL István
2002 Fejezetek Császártöltés történetéből és néprajzából. Császártöltés
- BANNER János
1956 Die Pécelér Kultur. *Archologica Hungarica* XXXV. Budapest
- BICZÓ Piroska
1984 A keceli határ régészeti emlékei. In (szerk.: Bárh János): Kecal története és néprajza. 19-62. Kecal
- BÖKÖNYI Sándor
1972 Őstulok (BosprimigeniusBoi) leletek az Őrjeg tőzeglápban. *Cumania* 1. 17-56. Kecskemét
- ECSEDY István
1975 A dél-dunántúli rézkor kutatásának helyzete és feladatai. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 2. 259–262. Kaposvár
- FRISNYÁK Sándor
1996 Az Árpád-kori Magyarország gazdaságföldrajza. *Földrajzi Közlemények* CXX (XLIV) 2-3. 119-136.
- GALLINA Zsolt
1998 Homokmég régészeti emlékei a késő vaskortól a középkor végéig. In (szerk.: Romsics Imre): *Tanulmányok Homokmég történetéből és néprajzából.* 73-134. Homokmég
- GALLINA Zsolt – ROMSICS Imre
1996 A Kalocsai Sárköz régészeti emlékei. In (szerk.: Romsics Imre): *Múzeumi Közlemények* 3. Kalocsa
- GYÖRFFY György
1987 Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza II. Budapest
- HORVÁTH László András – M. VIRÁG Zsuzsanna
2003 A rézkor történeti vázlata. In: (Főszerk.: Visy Zsolt) *Magyar régészet az ezredfordulón.* Budapest V. fejezet: A rézkor (Szerk.: M. Virág Zsuzsanna). 125-127. Budapest
- H. TÓTH Elvira
1990 Négy évtized régészeti kutatásai Bács-Kiskun megyében (1949–1989.) *Cumania* 12. 81–236. Kecskemét
- ILON Gábor – JUHÁSZ Imola – SÜMEGI Pál – JAKAB Gusztáv – SZEGVÁRI Gábor – SÜMEGINÉ TÖRŐCSIK Tünde
2005 Mezőlak–Szélmező tőzegláp geoarcheológiai vizsgálatának eredményei. *Savaria* 29. 147–216. Szombathely
- JAKAB Gusztáv – SÜMEGI Pál – MAGYARI Enikő
2004a A new paleobotanical method for the description of Late Quaternary organic sediments (Mire-development pathways and paleoclimatic records from S Hungary). *ActaGeologica Hungarica* 47. 373-409. Budapest
- JAKAB Gusztáv – SÜMEGI Pál – MAGYARI Enikő
2004b A new quantitative method for the paleobotanical description of late Quaternary organic sediments. *Antaeus* 27. 181-211. Budapest
- JÁRAINÉ KOMLÓDI Magda
1966 Adatok az Alföld negyedkori klíma- és vegetációtörténetéhez. *Botanikai Közlemények* 53. 191-200. Budapest
- JÁRAINÉ KOMLÓDI Magda
1969 Adatok az Alföld negyedkori klíma- és vegetációtörténetéhez II. *Botanikai Közlemények* 56. 43-55. Budapest

- JÁRAINÉ KOMLÓDI Magda
1989 Történeti növényföldrajz. In (szerk. Hajdú Péter - Kristó Gyula - Róna-Tas András): Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba IV. Tankönyvkiadó. 129-189. Budapest
- KERTÉSZ Róbert – SÜMEGI Pál
1999 Az Északi-középhegység negyedidőszak végi őstörténete (Ember és környezet kapcsolata 30.000 és 5.000 BP évek között). Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve 23. 66-93. Salgótarján
- KNIPL István
2004 Császártöltés régészeti topográfiája. Cumania 20. 173-204. Kecskemét
- KNIPL István
2009 Császártöltés régészeti topográfiája II. (rézkor, bronzkor). Cumania 24. 91-134. Kecskemét
- KNIPL István
2013 Hajós régészeti topográfiája. Cumania 26. 7-46. Kecskemét
- KNIPL István
2014 A Duna-Tisza Közi Hátság és a Kalocsai Sárköz Hajós és Császártöltés községek közötti határterületének geoarcheológiai elemzése. Doktori értekezés. Kézirat
- KNIPL István – JAKAB Gusztáv – SÜMEGI Pál
2014 Hajós – Császártöltési magaspárt régészeti geológiai és környezettörténeti elemzése. In: (Szerk. Sümegi Pál) Környezetföldtani és környezettörténeti kutatások az Alföldön. GeoLitera. 103-112. Szeged
- KNIPL István. – SÜMEGI Pál
2011 Két rendszer határán – az ember és a környezet kapcsolata a sárközi dunai alluvium és a Duna-Tisza köze peremén. In (szerk): dr. Rakonczai János: Környezeti változások és az Alföld. A Nagyalföld Alapítvány Kötetei 7. 45-54. Békéscsaba
- KNIPL István. – SÜMEGI Pál
2012 „Life at the interface of two distinct landscapes-relationship of humans and environment in the periphery of the Danube-Tisza Interfluve”. In: Central European Journal of Geosciences, DOI: 10.2478/s13533-011-0071-x 439-447.
- KORDOS László
1989 Történeti éghajlat. In (szerk: Hajdú Péter – Kristó Gyula – Róna-Tas András): Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba IV. Tankönyvkiadó. 98-128. Budapest
- KOREK József
1985 Adatok a Bolerázi csoport alföldi elterjedéséhez Archeológiai Értesítő 112. 193–205. Budapest
- KÓHEGYI Mihály
1972 Római pénzforgalom és kereskedelem az Intercisa–Csongrád közötti útvonalon. Cumania 1. 103-114. Kecskemét
- KULCSÁR Valéria
1984 Szarmata telepkutatási problémák. Múzeumi Kutatások Bács-Kiskun Megyében 21–24. Kecskemét
- LÁSZLÓ Gyula
1976 László Gyula: A bócsai fejedelmi sír és a keceli kard. Cumania 4. 87–114. Kecskemét
- MARÁZ Borbála
1977 Délkelet Magyarország La-Tene korának kronológiai kérdései. Archeológiai Értesítő 104. 47–64. Budapest
- MOZSOLICS Amália
1968 Bronzkori kardleletek. Archeológiai Értesítő 95. 61–65. Budapest
- MOZSOLICS Amália
1976 Zwei Bronzeschwerter im Museum von Kecskemét. Cumania 4.15–20. Kecskemét
- RÁCZ Lajos
2001 Magyarország éghajlattörténete az újkor idején. Szeged
- SÁNTA Gábor
2011 Domaszék-Böröcsök tanya (Halomsíros település) komplex, régészeti, környezetrégészeti és archaeometriai elemzése. Doktori értekezés. Szeged

- SOMOGYI Sándor
1989 Történeti földrajz – paleogeográfia. In (szerk. Hajdú Péter – Kristó Gyula - Róna-Tas András): Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba IV. 44-97. Budapest
- SÜMEGI Pál
2001a A környezetrégészet problémái Magyarországon. Momosz, I. Fiatal Őskoros Kutatók I. Összejövételének konferenciakötete. 17–49. Debrecen
- SÜMEGI Pál
2001b Jelentés a hajósi és császártöltési területek komplex őskörnyezeti (üledékföldtani, karpológiai, pollenanalitikai, quartermalakológiai) vizsgálatairól. Készült a Kiskunsági Nemzeti Park részére. Kézirat
- SÜMEGI Pál
2005 Császártöltés–Hajós, kétvölgyi töltésen végzett régészeti geológiai feltárás eredményei Cumania 21. Függelék In: Wicker Erika – Knipl István: Középkori falvak a császártöltési határban. Kecskemét
- SZABÓ István
1971 A falurendszer kialakulása Magyarországon X–XV. század. Budapest
- SZABÓ Miklós
1971 A kelták nyomában Magyarországon. Corvina. Budapest
- T. DOBOSI Viola
1989 Madaras–Téglavető felsőpaleolit telep, régészeti feldolgozás. Cumania 11. 45–58. Kecskemét
- T. DOBOSI Viola – KŐHEGYI Mihály
1989 Felsőpaleolit telep Madaras–Téglavetőben, ásások 1966–1974. Cumania 11. 9–11. Kecskemét
- TÓTH Katalin
1998 Homokmégy településtörténete a neolitikumtól a bronzkor végéig In (szerk. Romsics Imre): Tanulmányok Homokmégy történetéből és néprajzából. 59–71. Homokmégy
- VÖRÖS Gabriella
1983 Kései szarmaták, korai germánok tárgyi hagyatéka. In (szerk. Kristó Gyula): Szeged története I. 134–145. Szeged.
- V. SZÉKELY György
2010 Rézkori temető a petrezselyemföldön. In: Múzeumőr VIII.1. 15–17. Kecskemét
- WICKER Erika
2000a A halasi határ régészeti emlékei az őskortól a honfoglalás koráig. In (szerk. Ö. Kovács József – Szakál Aurél): Kiskunhalas története I. 43-128. Kiskunhalas
- WICKER Erika
2000b A balotaszállási honfoglalás kori női sír. Egy lelet története. Rejtett kincsek 2. Kecskemét
- WICKER Erika - KUSTÁR Rozália – HORVÁTH Attila
2001 Régészeti kutatások Bács-Kiskun megyében. (1990-1995) Cumania 17. Kecskemét
- WICKER Erika – KNIPL István
2005a Császártöltési legendák és valóságalapjuk. Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében az ezredfordulón 10. (1999–2005) 37–46. Kecskemét
- WICKER Erika – KNIPL István
2005b Középkori falvak a császártöltési határban. Cumania 21. 99–136. Kecskemét
- WICKER Erika
2008 Rácok és vlachok a hódoltság kori Észak-Bácskában. Kecskemét
- WICKER Erika
2014 Nagyurak és vezérek. Híres avar leletek a Kiskunságból. A Kecskeméti Katona József Múzeum állandó régészeti kiállításának vezetője. Kecskemét
- WOLF Mária
2003 10–11. századi települések. In (főszerk. Visy Zsolt): Magyar régészet az ezredfordulón. XI. fejezet: A honfoglalás kora. 325–327. Budapest